

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945

Mellink, A.G.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mellink, A. G. M. (2013). Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 1: Voorhoede

Het ontluikende ideaal van verpersoonlijking (1945-1951)

In de winter van 1946 stonden leerlingen en leraren van de openbare school in 's-Gravenmoer voor een geopend graf. Aan hun voeten stond de kist van Johannes Netten, een twaalfjarig jongetje dat al enkele jaren aan suikerziekte leed en uiteindelijk op 8 februari 1946 was gestorven.¹ Schoolkinderen hadden witte seringen over zijn kist gestrooid, de predikant van de plaatselijke Nederlandse Hervormde Kerk was in gebed voorgegaan en het schoolhoofd had 'in zijn keurige rede iets van "God is Liefde"' gezegd.² Aan de afsluiting van zijn toespraak kwam de hoofdonderwijzer echter niet toe, want voordat hij was uitgepraat viel een familielid van het jongetje hem in de rede. Hij verklaarde op scherpe toon dat alleen Gods gemeente op Zijn liefde kon rekenen, waarschuwde de schoolkinderen voor de openbare school en vertelde hen dat zij zonder God en gebod werden opgevoed. Verbijsterd bleef de menigte achter.

Hoewel het voorval binnen de kleine westbrabantse dorpsgemeenschap bepaald niet aan de grote klok werd gehangen, verspreidde het verhaal over de verstoorde begrafenis van 's-Gravenmoer zich als een lopend vuurtje.³ De gebeurtenis maakte indruk en werd al snel door het vrijzinnig-protestantse weekblad *Kerk en Wereld* opgepikt. Redacteur Frits van Arta beschreef het voorval en nam daarbij geen blad voor de mond. De onruststoker op de begrafenis behoorde volgens hem tot een groep 'onmogelijke bekrompen orthodoxen'.⁴ Leraren uit het protestantse en katholieke onderwijs schreven steunbetuigingen aan G.J. Enneman, het hoofd van de openbare school. Enneman maakte intussen uit het artikel van *Kerk en Wereld* op dat de onverkwikkelijke affaire een staartje had gekregen waarvan hij nog niets wist. De

¹ *Kerk en Wereld*. *Officieel Orgaan van de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland*, 3 mei 1946, 4. De datum van overlijden en de naam van de twaalfjarige jongen zijn achterhaald met behulp van het register van de begraafplaats te 's-Gravenmoer.

² *Kerk en Wereld*, 3 mei 1946, 4.

³ Enneman vermeldde zelf dat hij de zaak aanvankelijk bewust stilgehouden had. De lokale pers bevestigt het beeld van het aanvankelijke stilzwijgen. Zo wordt in het lokale weekblad *De Sirene* op 14 februari 1946 geen enkele melding gemaakt van het incident op de begraafplaats, terwijl wel wordt medegedeeld dat 'Onze dorpsgenoot J.G. Verhagen slaagde voor het Praktijk-examen Boekhouden'. Waarvan akte. *De Sirene*, 14 februari 1946, 2.

⁴ *Kerk en Wereld*, 3 mei 1946, 4; *Volksonderwijs* jrg. 68, afl. 6, juni 1946, 4.

hervormde dominee had tijdens de catechisatielessen over de begrafenis gesproken en had daarbij, tegenover de dorpsjeugd, de oproerkraaiër in het gelijk gesteld. Woedend stapte Enneman naar de predikant, die schoorvoetend toegaf 'dat hij wel zo iets gezegd had'.⁵

Het schoolhoofd knipte hierop het gewraakte artikel uit *Kerk en Wereld* en stuurde dat, samen met zijn lezing van het verhaal, naar de redactie van het openbare onderwijsvakblad *Volksonderwijs*. Hij vond het gedrag van de onruststoker en de dominee schandalig, maar meende dat de zaak 'een flinke propaganda voor de Openbare School' was geworden, al had dat in niemands bedoeling gelegen.⁶ De kwestie pakte voor de verdedigers van het bijzonder onderwijs verkeerd uit en kwam nu als een boemerang bij hen terug. In de rest van het artikel ageerde Enneman tegen orthodoxe geloofsopvattingen binnen de hervormde kerk, de schadelijkheid daarvan voor de opvoeding van de Nederlandse jeugd en de schandalige houding van de predikant ter plaatse. Over Johannes Netten ging het al lang niet meer. Hij was verworpen tot dankbaar gebruikte munitie in de nasleep van de schoolstrijd.

Op het kerkhof van 's-Gravenmoer leverden de dorpsbewoners strijd op onbekend terrein. De berichtgeving in de nationale pers, de diepe verontwaardiging van Enneman en de steunbetuigingen aan de plaatselijke openbare school laten zien dat religieuze strijd in de jaren veertig meestal niet op een begraafplaats werd beslecht. Tegelijkertijd werd de ordeverstoring veroorzaakt door bekende religieuze gevoeligheden. De keten van gebeurtenissen maakte dat duidelijk: de dominee die het familielid gelijk gaf, de journalist die schreef dat dit 'dorpsgeval (...) niet alleen [zal] staan', het schoolhoofd dat een uitvaart tot propagandamiddel maakte.⁷ De verstoorde begrafenis maakte naam omdat zij uitzonderlijk was, maar ook omdat het incident bestaande vooroordelen bevestigde. In 's-Gravenmoer groeiden heersende spanningen uit tot een ordinair dorpsconflict, waardoor de ontstane kwestie indruk maakte.

De religieuze onrust die in 's-Gravenmoer de kop opstak, weerspiegelde de gespannen sfeer die het Nederlandse onderwijs van de jaren veertig en vijftig in de ban hield. Zij wortelde in een structurele strijd tussen rivaliserende levensbeschouwelijke groepen. Deze strijd werd uitgevochten tussen katholieken, protestanten en openbaren, die hun eigen opvattingen en levenswijze publiekelijk uitdroegen en daarbij met elkaar in botsing kwamen. Sinds 1848 hadden gelovigen in Nederland het recht verworven om, als groep verenigd, eigen religieuze scholen te stichten die na 1920 bovendien volledig door de

⁵ *Volksonderwijs* jrg. 68, afl. 6, juni 1946, 4.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

overheid werden gefinancierd. Sindsdien moest het openbaar onderwijs volledig staatsgefinancierde katholieke en protestants-christelijke scholen naast zich dulden. Het bijzonder onderwijs groeide in het interbellum zo snel, dat het in 1940 ruim zestig procent van de Nederlandse lagere scholen vertegenwoordigde.⁸ De wederzijdse acceptatie van confessionele protestantsen, katholieken en openbaren verliep intussen moeizaam. De schoolstrijd was in 1917 formeel gepacificeerd, maar daarmee was nog geen ‘verzoenende geest’ ontstaan, zoals de vereniging ‘Volksonderwijs’ in 1945 teleurgesteld vaststelde.⁹ Het politieke conflict was per wet beslecht, maar de onderliggende spanningen waren daarmee niet weggenomen.

De verdeeldheid in het naoorlogse Nederlandse onderwijs was onderdeel van een bredere maatschappelijke onrust die vooralsnog nauwelijks door historici is opgemerkt. De precare machtsbalans tussen protestanten, katholieken, socialisten en liberalen in de Nederlandse politiek heeft deze blinde vlek in de geschiedschrijving bevorderd. Op het eerste gezicht was Nederland na de oorlog in politiek opzicht een zeer stabiel land. Grote electorale verschuivingen bleven uit – een winst van drie Kamerzetels was al veel – waardoor verkiezingen, in de woorden van historicus Piet de Rooy, ‘een soort volkstelling’ werden.¹⁰ De institutionele uitbouw van protestants-christelijke, katholieke en socialistische organisaties was in voorafgaande decennia voltooid: in de politieke partijvorming, de schrijvende pers, het omroepbestel en het onderwijs vonden geen grote machtsverschuivingen meer plaats.¹¹ Voor zover zich in de jaren veertig en vijftig veranderingen voltrokken, toonden zij een ‘stille revolutie’, geen openlijke strijd.¹²

De maatschappelijke stabiliteit die daarmee aan de Nederlandse naoorlogse samenleving wordt toegeschreven, maskeert echter een roerige maatschappelijke werkelijkheid. In de praktijk waren de vaste machtsverhoudingen in Nederland het resultaat van een door niemand gewenste, steeds opnieuw aangevochten machtsbalans. Voorstanders van protestants-christelijk, katholiek en openbaar onderwijs probeerden sinds de negentiende

⁸ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987) 248.

⁹ R. van Gaasbeek e.a., *Bevrediging door nieuwe organen in het onderwijsbeheer. Rapport van de wetscommissie van ‘Volksonderwijs’* (Amsterdam 1945) 6.

¹⁰ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 221.

¹¹ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 247.

¹² Paul Luykx, ‘Voorwoord’ in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 7-9; Doeko Bosscher, ‘De jaren vijftig epischer geduid’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 209-226, aldaar 213-214; J.C.H. Blom, “‘De jaren vijftig’ en “de jaren zestig””, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 517-528, aldaar 522-523.

eeuw hun eigen positie binnen het onderwijssysteem te versterken, gedreven door onderlinge afkeer, afgunst en wantrouwen. Hun strijd was een krachtmeting van denkwerelden die ver uit elkaar lagen, gedragen door strijdbare voorstanders van openbaar, protestants-christelijk en katholiek onderwijs voor wie het eigen gelijk als vanzelfsprekend gold. Tot de Tweede Wereldoorlog waren zij daarom bereid geweest hartstochtelijk voor de belangen van het eigen onderwijs te vechten, waarbij zij harde confrontaties met andersdenkenden niet schuwden.¹³

Na de bevrijding werd een nieuw begin gemaakt. Voorstanders van katholiek, protestants en openbaar onderwijs toonden hun inzet voor de wederopbouw van het schoolsysteem en zeiden zich sterk te maken voor de eenheid en saamhorigheid van het naoorlogse Nederland. Maar elke partij bleek dat ideaal van nationale eenheid naar eigen smaak in te vullen, waardoor de eenheid die men nastreefde samenviel met de eigen idealen, die weinig ruimte lieten voor andersdenkenden. Een hervatting van de schoolstrijd leek onafwendbaar. Vertrouwde onderwijsorganisaties herrezen, oude meningsverschillen kwamen bovendien en de messen werden weer geslepen.

In dit eerste hoofdstuk wordt getoond dat de vooroorlogse groepsstrijd van protestanten, katholieken en openbaren, na de oorlog niet langer op de oude voet werden voortgezet. De eerste voortekenen leken anders, maar zoals zal blijken boette de hoogoplopende schoolstrijd na de oorlog snel aan geloofwaardigheid in. Een bescheiden voorhoede in het openbaar onderwijs verzette zich na de bevrijding tegen de groepsstrijd die vroeger zo vanzelfsprekend was geleverd door openbare, protestantse en katholieke scholen. Vanuit een gesterkt vertrouwen in de spankracht van het individu, een vertrouwen dat mede werd gevoed door de geallieerde oorlogsretoriek en door internationale religieuze vernieuwingsbewegingen, brachten openbaren de groepsstrijd van protestanten en katholieken in diskrediet. Zij betoogden dat protestanten en katholieken theologische scherpslijpers waren geworden die dankzij hun collectieve strijd voor eigen scholen de kern van de geloofsopvoeding veronachtzaamden: de opvoeding van kinderen tot individuele gelovigen met een eigen, persoonlijk godsbesef. De aandacht van de openbaren

¹³ Terecht heeft Piet de Rooy dan ook opgemerkt dat de hete schoolstrijd in 1917 veranderde in een koude oorlog, waarbij verzuilde organisaties elkaar in de tang hadden. De Rooy, *Verstrikt in cijfers en anekdotes*, 14. Deze koude oorlog ging met groot onderling wantrouwen gepaard. Zo meenden de confessionelen dat de onderwijsvrijheid in de grondwet moest worden opgenomen, omdat zij niet met een eenvoudige socialistisch-liberale Kamermeerderheid zou kunnen worden weggestemd. De Kwaastennet, *Denomination and Primary Education*, 37. Dat de onderwijsorganisaties hun felle retoriek na de pacificatie geenszins temperden, blijkt niet alleen uit de strijdbare toon van hun gedenkboeken, maar ook uit de felle retoriek in de onderwijsbladen, die tot in de jaren vijftig werd gebezigd.

voor de verpersoonlijking van levensbeschouwing, zou uitkomst bieden en stelde zowel een oprechter geloofsleven als meer maatschappelijke harmonie in het vooruitzicht. Overal waar openbaren met dit pleidooi de aanval op het bijzonder onderwijs openden, werden katholieken en confessioneel-protestanten in de verdediging gedrukt. Hun collectieve strijdbaarheid verloor haar legitimiteit, niet alleen bij de buitenwacht, maar ook in eigen kring. Zo kregen de critici van het bijzonder onderwijs dankzij de oorlog wind in de zeilen en verlegde een – voorlopig – bescheiden voorhoede de aandacht naar het vrije, zelfstandige individu.

Het slagveld

Wie omstreeks 1945 het Nederlandse onderwijsterrein bezag, keek uit op een terrein waar een lange strijd geleverd was. De oorsprong van die strijd lag aan het begin van de negentiende eeuw. Toen scholing in 1801 een staatstaak werd, ontstond de vraag wie dat onderwijs in de praktijk mocht geven. Oorspronkelijk had de overheid zich deze taak toegeëigend en was onderwijs een belangrijk middel geweest om de nationale eenheid in Nederland te bevorderen op basis van algemeen-christelijke uitgangspunten.¹⁴ De algemeen-christelijke grondslag van de openbare school leidde echter al snel tot problemen. In de eerste helft van de negentiende eeuw beklagden katholieken zich over de algemeen-christelijke grondslag van de openbare school, omdat zij meenden dat dit in de praktijk protestants onderwijs betekende. Voor confessionele protestanten was het onderwijs juist niet protestants genoeg. Zij stredden daarom voor eigen christelijke scholen.¹⁵

De religieuze spanningen die daarbij voelbaar waren, werden op de spits gedreven toen in de tweede helft van de negentiende eeuw discussie ontstond over de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. Vanaf dat moment tekende zich een scheidslijn af tussen (veelal hervormde) liberalen en socialisten enerzijds, en confessionele protestanten en katholieken anderzijds. De eerste groep meende dat het onderwijs tot nationale eenheid moest leiden en achtte het daarom een overheidstaak. De tweede groep vond dat ouders de vrijheid moesten krijgen om het onderwijs naar eigen inzicht vorm te geven, op basis van hun eigen godsdienstige overtuiging. De schoolwet van 1857 bood ruimte aan beide wensen, maar maakte onderscheid in het financieringsmodel. Waar het reguliere openbaar onderwijs geheel door de overheid werd betaald, moesten ouders die scholen op een specifieke grondslag wensten de kosten voor dit 'bijzonder

¹⁴ Ido de Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving' in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 81-103, aldaar 82.

¹⁵ De Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht', 88.

onderwijs' zelf dragen. Hierdoor werd de strijd voor eigen scholen slechts verlegd. Waar tot 1857 werd gestreden voor het recht op eigen scholing, ging de strijd sindsdien om de bekostiging daarvan.¹⁶

Het slepende politieke conflict dat tussen beide groepen ontstond is de geschiedenis ingegaan als de 'schoolstrijd', een strijd die soms zo hoog kon oplopen dat zij in protestantse kringen ook wel de tweede tachtigjarige oorlog werd genoemd.¹⁷ Decennialang hield de schoolstrijd de nationale politiek in zijn greep. Uiteindelijk zag de Nederlandse overheid zich genoodzaakt om de diepe verdeeldheid van de Nederlandse samenleving over het scholenvraagstuk te erkennen en het volledig staatsgefinancierde bijzonder onderwijs naast het openbaar onderwijs te dulden.¹⁸ Deze 'pacificatie' van openbaar en bijzonder onderwijs kreeg in 1917 grondwettelijk zijn beslag. In dat jaar werd in de Nederlandse grondwet opgenomen dat de overheid het bijzonder onderwijs volledig zou financieren. Ondanks deze overheidsfinanciering behielden voorstanders van bijzonder onderwijs het recht om onderwijs naar eigen godsdienstige overtuiging in te richten. Ook hadden zij de vrijheid om personeelsleden en leerlingen van andere overtuigingen te weren. In 1920 werd deze onderwijsvrijheid opgenomen in een nieuwe wet op het lager onderwijs.

Het dualisme tussen openbaar en bijzonder onderwijs was geen uniek Nederlands verschijnsel, maar de volledige staatsfinanciering van de bijzondere scholen was dat wel.¹⁹ De gevolgen hiervan waren groot. Waar openbare scholen al in de negentiende eeuw te lijden hadden onder de polariserende schoolstrijd, liepen zij na de pacificatie in hoog tempo leeg. Had het openbaar onderwijs in 1870 nog 70% van de lagere scholen in handen, 75 jaar later was dit aandeel gedaald tot een magere 35%.²⁰ Van de samenbindende kracht van de overheidsschool bleef hierdoor weinig over. Ondanks haar verbindende ambities en haar inzet voor nationale eenheid, maakte de openbare school *de facto* deel uit

¹⁶ De Kwaasteniet, *Denomination and Primary Education*, 14.

¹⁷ Gerrit Schutte, 'De school van de ouders. De schoolstrijd op hoofdlijnen' in: George Harinck en Gerrit Schutte (red.), *De school met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 14 (Zoetermeer 2006) 7-20, aldaar 7.

¹⁸ Johan den Hertog, "'Stille politiek'" en de pacificatie van 1917' in: Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 176-193, aldaar 190.

¹⁹ In het buitenland kwam deze riant financieering van particulier initiatief in het onderwijs in mindere mate, of aanmerkelijk later op gang. Jeffrey Tyssens, 'Onderwijsconflict en -pacificatie vanuit een comparatief perspectief: België, Nederland, Frankrijk' in: Els de Witte, Jan de Groof en Jeffrey Tyssens (red.), *Het Schoolpact van 1958. Ontstaan, grondlijnen en toepassing van een Belgisch compromis* (Brussel 1999) 39-86, aldaar 40-41; Stephen V. Monsma en J. Christopher Soper, *The Challenge of Pluralism. Church and State in Five Democracies* (Lanham 1997) 207-208.

²⁰ De Kwaasteniet, *Denomination and Primary Education*, 251.

van een stroming temidden van andere. Het bijzonder onderwijs streek de winst op: in 1945 was 36,5% van de Nederlandse lagere scholen katholiek en was ruim een kwart van de scholen protestants. De openbare school, de vroegere hoeksteen van het Nederlandse onderwijsstelsel, was een stroming tussen anderen geworden. Rond het begin van de Tweede Wereldoorlog werd de leegloop van het openbaar onderwijs echter wel tot staan gebracht en stonden de machtsverhoudingen. Tot op de dag van vandaag onderwijst het openbaar onderwijs bijna eenderde van de Nederlandse basisschoolleerlingen, terwijl zeven op de tien kinderen een bijzondere school bezoekt.²¹

Volgens de onderwijsstatistieken was het Nederlandse onderwijs dus verkaveld, maar rond 1945 leefde dat besef nauwelijks. De Nederlandse onderwijsorganisaties, waarvan de meeste in de schoolstrijd waren ontstaan, zetten hun frontoorlog in alle hevigheid voort. Waar in België en Frankrijk na de oorlog strijd werd gevoerd om de eventuele uitbreiding van het recht op ‘eigen’ onderwijs, twistten Nederlandse onderwijsorganisaties over de wijze waarop de onderwijsvrijheid in de praktijk werd ingevuld.²² Zoals zal blijken, probeerden zij tot ver in de jaren vijftig leerlingen voor hun onderwijssoort te winnen, daarbij geïnspireerd door levensbeschouwelijke principes en wantrouwen tegenover de buitenwacht. Deze inzet hield het verkavelde onderwijs verdeeld: hoewel zich een *status quo* tussen openbaar en bijzonder onderwijs ontwikkelde, legde geen van de partijen zich daarbij neer. Tegelijkertijd vervulden de onderwijsorganisaties steeds meer praktische taken binnen een gevestigd onderwijssysteem. Sommige organisaties hadden zich ontwikkeld tot bestuurlijke belangenbehartigers, andere tot onderwijsvakverenigingen, weer andere tot algemene belangenbehartigers van de eigen schoolsoort. Dit was een geleidelijk proces geweest dat door elke organisatie op eigen wijze werd ingevuld. Daardoor verschilden de machtspositie en het takenpakket tussen de organisaties aanzienlijk en ontstonden allerlei vormen van afsplitsingen en wildgroei. Vooral het protestantse onderwijs werd hierdoor geplaagd.

Dat protestantse onderwijsveld viel, grof gezegd, uiteen in twee delen. De eerste categorie van organisaties legde zich toe op het beheer en bestuur van protestants-christelijke scholen: de besturenorganisaties. Aanvankelijk werden zij vertegenwoordigd door de *Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* (CNS), die tot haar eigen genoegen al in 1860 door de protestantse voorman

²¹ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarboek onderwijs in cijfers 2011* (Den Haag en Heerlen 2011) 73.

²² Tyssens, ‘Onderwijsconflict en –pacificatie’, 41.

Guillaume Groen van Prinsterer was opgericht.²³ Groen van Prinsterer wilde het protestantse onderwijs bevorderen en zamelde daartoe via CNS geld in. De organisatie eigende zich echter al snel aanvullende taken toe. Zo zond CNS vanaf 1867 inspecteurs uit die het godsdienstonderwijs op protestantse scholen controleerden.²⁴ Zij bezochten de CNS-scholen in het land en deden daarvan verslag in het tijdschrift *Berichten en Bijdragen*, dat CNS eens per twee maanden aan de aangesloten schoolbesturen toezond. Op die wijze schiep de organisatie eenheid in het protestantse onderwijs.

Haar christelijk-nationaal karakter bleef evenwel niet lang behouden. In 1868 scheidde een groep gelovigen zich af omdat zij meende dat CNS de oren teveel liet hangen naar de modernistische stromingen binnen de hervormde kerk.²⁵ Twintig jaar later verliet een andere groep hervormden de organisatie. Tot haar ongenoegen constateerde zij dat CNS klaslokalen voor kerkdiensten verhuurde aan de 'dolerende' protestanten die zich in 1886 onder leiding van Abraham Kuyper van de hervormde volkskerk hadden afgescheiden.²⁶ Nu was het merendeel van het protestantse lager en voortgezet onderwijs in handen gekomen van drie besturenorganisaties: een van hervormden die zich keerden tegen andere hervormden, een van hervormden die zich verzetten tegen gereformeerden en een van hervormden en gereformeerden samen.

Onderwijsvakverenigingen vormden de tweede categorie organisaties binnen het Nederlandse onderwijssysteem. Ook zij waren in de schoolstrijd gevormd, maar zij hadden zich geleidelijk op de belangenbehartiging van het onderwijzend personeel toegelegd. Net als de besturenorganisaties werden de vakverenigingen door afscheidingen geplaagd. De oudste protestantse onderwijsvakvereniging was de *Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche Bezittingen* uit 1854, die vanwege haar dominante positie in de wandelgangen steevast als 'de Grote' werd aangeduid. Aanvankelijk had deze vereniging uitsluitend hoofdonderwijzers in haar hoofdbestuur toegestaan, wat onder gewone klassenonderwijzers kwaad bloed had gezet.²⁷ In 1896 richtten zij hun eigen organisatie op: de *Unie van*

²³ H. Smitskamp, 'Ten geleide' in: *Honderd jaar Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest der vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* (Wageningen 1960) 7-19, aldaar 11.

²⁴ N.L. Dodde, *Een speurtocht naar samenhang. Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Utrecht 2001) 444.

²⁵ Smitskamp, 'Ten geleide', 13.

²⁶ G. Kalsbeek, 'Eenheid en verscheidenheid' in: *Honderd jaar Christelijk Nationaal Schoolonderwijs. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest der vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* (Wageningen 1960) 90-98, aldaar 90.

²⁷ A. van Andel e.a., *Een eeuw van zorg en zegen 1854-1954. Gedenkboek uitgegeven ter herdenking van het honderdjarig bestaan van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers* (Meppel en Djakarta 1954) 285.

Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland, kortweg 'de Unie'. De Unie was bedoeld als aanvulling op de activiteiten van de Grote en richtte zich op 'de strijd voor de emancipatie van de klasse-onderwijzer' tegenover het schoolhoofd, dat op school autoritair de scepter zou zwaaien en zich zou bezondigen aan een 'l'ecole, c'est moi-mentaliteit'.²⁸ De Grote koos al spoedig eieren voor haar geld en stond alsnog toetreding van klassenonderwijzers tot het hoofdbestuur toe.²⁹ De geest was echter uit de fles: tot 1955 zouden de Unie en de Grote gescheiden optrekken, waarbij de Unie zich geleidelijk meer in hervormde richting ontwikkelde, terwijl de Grote vooral gereformeerden verenigde. Deze religieuze verschillen ontstonden echter pas na hun onderlinge verwijdering.

Naast de besturenorganisaties en vakverenigingen werd het protestantse onderwijsveld aangevuld met allerlei kleine organisaties die zich op enigerlei wijze bij het protestants onderwijs betrokken wisten. Verenigingen die de belangen van ouders behartigden zijn hiervan een voorbeeld, net als de Unie 'Een School met den Bijbel' die geld voor het protestantse onderwijs inzamelde. Al met al bestond het protestantse onderwijs uit een wirwar van organisaties. De *Nederlandse Protestants-Christelijke Schoolraad* (NPCS) bracht echter de voornaamste pleitbezorgers van het protestantse onderwijs in federatief verband bijeen en bracht daarmee enige orde in het onoverzichtelijke middenveld dat de protestanten hadden opgebouwd.

De katholieke onderwijsorganisaties laten zich sneller beschrijven, want hier was de eenheid van organisatie aanmerkelijk groter. De neiging tot afsplitsing werd deels ingedamd door de strakke hiërarchie binnen de rooms-katholieke kerk. Bovendien vielen hierdoor veel taken in het onderwijsbestuur, zoals de toezicht- en inspectietaken, aan de bisschoppen toe. De bisschoppen benoemden bijvoorbeeld de directeur van het deftige R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, een organisatie die zich sinds 1920 toelagde op het katholieke jeugdwerk en het schoolbeheer.³⁰ Het tweemaandelijks verspreide onderwijsblad *Het Schoolbestuur* droeg de sporen van een technocratische inslag en zal weinig katholieke harten hebben bewogen. Niettemin was het R.K.

²⁸ *Waarom wij voortvaren! Brochure uitgegeven door de Afdeling Amsterdam van de Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen* (Amsterdam 1906) 10; *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 46, afl. 1 [foutief genummerd als jaargang 45, afl. 13], 9 januari 1946, 6; *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 46, afl. 20, 23 oktober 1946, 2.

²⁹ Deze beslissing zette overigens kwaad bloed bij vier leden in het hoofdbestuur van de Grote, die niet met de klassenonderwijzers in een bestuur zitting wilden nemen. Dit bezwaar, dat uit standsbewustzijn voortkwam, werd religieus verpakt. Door gewone klassenonderwijzers in het hoofdbestuur van de vereniging toe te laten, zou de Grote tekortschieten in haar christelijke barmhartigheid. Van Andel e.a., *Een eeuw van zorg en zegen*, 285.

³⁰ Van Leeuwen, *Besturen in vrijheid*, 29.

Centraal Bureau een machtig instituut dat vooraanstaande personen in het katholieke onderwijs aan zich wist te binden. Aanmerkelijk lezenswaardiger was *Het Katholieke Schoolblad* van het *Katholiek Onderwijzersverbond* (KOV), dat in 1934 door een samenwerking van kleinere organisaties was ontstaan. Dit was de vakorganisatie van het katholieke onderwijs, vergelijkbaar met de protestantse Grote en de Unie.

Tot besluit het openbaar onderwijs. Daar zit de vork anders in de steel. In tegenstelling tot het bijzonder onderwijs wordt het openbaar onderwijs door de overheid bestuurd. In de praktijk valt het openbaar onderwijs onder de verantwoordelijkheid van de gemeente en ontbreekt een zelfstandig schoolbestuur. Een directe tegenhanger van de katholieke en protestantse besturenorganisaties bestaat daarom niet. De positie van de *Vereniging tot Bevordering van het Volksonderwijs en het Schoolbezoek in Nederland* (kortweg: 'Volksonderwijs') komt het dichtst in de buurt. Deze algemene belangenbehartiger van het openbaar onderwijs was in mei 1866 gesticht door twee verontwaardigde Friese schoolopzieners, die meenden dat orthodoxe protestanten een hetze tegen het openbaar onderwijs voerden en daartegen in verzet kwamen.³¹ Volksonderwijs voerde de leuze 'onverdeeld naar de openbare school' en maakte vervolgens een snelle opmars: op haar hoogtepunt telde zij ruim 170.000 leden en groeide zij uit tot een invloedrijke organisatie, hoewel zij officieel geen institutionele macht bezat. Naast Volksonderwijs bestond sinds 1946 de *Nederlandse Onderwijzers Vereniging* (NOV), een naoorlogse fusie van het elitair-liberale Nederlandsch Onderwijzers Genootschap en de volkse, overwegend socialistische Bond van Nederlandsche Onderwijzers.³² De NOV werd de belangrijkste vakorganisatie voor het naoorlogse openbaar onderwijs en leek sterk op de Grote, de Unie en het Katholiek Onderwijzersverbond.

Kort gezegd was het Nederlandse onderwijsstelsel organisch tot stand gekomen, opgebouwd uit onderwijsinstututen die hun verenigingscultuur ontleenden aan de verhitte schoolstrijd. Hoewel die schoolstrijd vanaf het midden van de jaren dertig niet langer tot meetbare machtsverschuivingen leidde omdat het openbaar onderwijs nauwelijks meer afkalfde en het bijzonder onderwijs slechts nominaal groeide, werd de strijd lust in 1945 nog altijd sterk gevoeld. Na de Tweede Wereldoorlog zou dat geleidelijk veranderen. In 1966

³¹ C. Wilkeshuis, *Daantje zou naar school toe gaan. Honderd jaar 'Volksonderwijs'* (Utrecht 1966) 17.

³² Dick Hollander e.a., *150 jaar ABOP. 6 februari 1842 – 6 februari 1992* (Amsterdam 1992) 5-6. Het ontstaan van de twee afzonderlijke vakverenigingen was het gevolg van een verschil in beroepshierarchie. Onderwijzers vielen in de negentiende eeuw uiteen in vier rangen, waarbij de eerste twee rangen in grotere plaatsen mochten werken dan de laatste twee. Het NOG kwam op voor onderwijzers van de eerste en tweede rang. De Bond maakte zich aanvankelijk sterk voor hulponderwijzers. Net als in het protestantse onderwijs hadden verschillen in rang dus twee verschillende organisaties doen ontstaan.

merkte C. Wilkeshuis, redacteur van het openbare *Schoolblad*, tevreden op: 'De Schoolstrijd is in vreedzame banen geleid, en de oecumene doet leeuw en lam tezamen nederliggen.'³³ Zo ver was het in de jaren veertig nog lang niet, maar de inzet die deze toenadering uiteindelijk mogelijk maakte, werd wel in deze periode geleverd.

Gedeelde zorgen, verdeelde vreugd

'Wij starten weer', schreef *Het Katholieke Schoolblad* op 18 april 1945 vanuit bevrijd gebied.³⁴ Nadat de werkzaamheden van het Katholiek Onderwijzersverbond in de oorlogsjaren ernstig waren bemoeilijkt en uiteindelijk tot stilstand waren gekomen, brak de tijd aan om de draad weer op te pakken. In de daaropvolgende maanden gaven ook de andere onderwijsorganisaties acte de présence. Verschillende verenigingen hadden moeilijke jaren achter de rug. Het Centraal Bureau van de katholieken, gevestigd aan het Haagse Bezuidenhout, was in maart 1945 getroffen door oorlogsbombardementen. De communicatie tussen onderwijsbestuurders en achterban was in de loop van de oorlog bij steeds meer onderwijsorganisaties stilgevallen. Leerlingen en leraren hadden bovenal te lijden gehad onder de oorlogsomstandigheden; de tekorten aan lesmateriaal en fatsoenlijke behuizing waren inmiddels groot. Na de bevrijding besteedden onderwijsbestuurders en leraren echter weinig aandacht aan het doorstane leed. De oorlog was voorbij en de Nederlandse samenleving moest opnieuw worden opgebouwd. Onderwijsorganisaties dichtten zichzelf een belangrijke rol toe bij de wederopbouw, omdat zij zich bij uitstek geschikt achtten om de opvoeding en de heropvoeding van de Nederlandse jeugd ter hand te nemen.

Het Nederlandse onderwijs richtte in haar pogingen tot wederopbouw de blik vooruit, niet alleen omdat de vormgeving van de naoorlogse samenleving toekomstgerichtheid en visie vereiste, maar ook omdat het nabije verleden weinig perspectief en inspiratie bood. De oorlog was een vernederende ervaring geweest. Het onderwijsveld was, naar eigen oordeel, op veel terreinen tekortgeschoten door de moeilijke oorlogsomstandigheden. De jeugd zou hierdoor zijn verworpen tot een bende 'loslopende boefjes [die] op het gebied van baldadigheid en straatschenderij topprestaties te bewonderen geven.'³⁵ In de

³³ Wilkeshuis, *Daantje zou naar school toe gaan*, 11.

³⁴ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 8, afl. 6 (1), 18 april 1945, 1. *Het Katholieke Schoolblad* voerde kort na de oorlog een dubbele nummering, waarbij het tweede nummer tussen haken stond aangegeven. De reden daarvoor heb ik niet kunnen achterhalen. Mogelijk verschenen vijf eerdere edities illegaal. In juli 1946 verdwijnt de dubbele nummering. In de voetnoten wordt in het vervolg de officiële eerste nummering aangehouden. De nummering tussen haken is weggelaten.

³⁵ *Ibidem*, 6.

kerk gooiden zij de godslamp stuk, op straat zongen zij smakeloze kinderliedjes als 'bokkie, bokkie, bèh'.³⁶ *Het Schoolblad* vreesde 'grenzeloze onverschilligheid en diep invretende verwording' van een jeugd die opgroeide in 'een wereld van zelfzucht, leugen, bedrog, schijnheiligheid, meedogenloze concurrentie, haat, nijd, ontrouw en dierlijkheid'.³⁷

Dat klonk allemaal weinig fraai, maar de omstandigheden waarin scholen en onderwijsorganisaties verkeerden gaven aanleiding tot die somberheid. Kinderen kregen les in vieze klaslokalen; ziekten en ondervoeding kwamen op grote schaal voor.³⁸ Soms waren klaslokalen niet eens voorhanden. De openbare kleuterschool in het Groningse Ter Apel vroeg van armoede of iemand in de omgeving soms een houten barak wist die men kon betrekken.³⁹ Onderwijsbestuurder M.R. Teijssen van *Het Katholieke Schoolblad* schreef in mei 1946 dat de leerplicht was verworden tot een 'laat-maar-lopen-systeem'.⁴⁰ De zaak liep 'de spuigaten uit': sommige jongens en meisjes zaten al maanden thuis. Zelfs voor de leerlingen die wel naar school gingen, was onderwijs vaak nauwelijks beschikbaar. Veel scholen werden een jaar na de bevrijding nog altijd geplaagd door een ernstig gebrek aan behuizing en leermiddelen, waardoor zij soms met halve werkdagen moesten volstaan.⁴¹ Uit een eigen enquête van het protestantse *Christelijk Schoolblad* bleek dat 21,2% van de protestants-christelijke onderwijsvacatures onvervuld bleef, waardoor sommige klassen wel tachtig leerlingen telden. Vooral op het platteland, waar de lerarensalarissen lager waren, was dit een nijpend probleem.⁴² Daar kwam nog bij dat sommige onderwijsorganisaties een beschamend oorlogsverleden te verzwijgen hadden. Zo was het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, een voorloper van de naoorlogse NOV, geruime tijd door een NSB'er geleid en kon geen enkele onderwijsorganisatie zich op actief verzet tegen de Duitse bezetter beroepen.

³⁶ Ibidem. *Berichten en Bijdragen* jrg. 20, afl. 1, juni 1946, 7-8. De rooms-katholieke godslamp is een olielamp in de buurt van het tabernakel, die blijft branden zolang het Heilig Sacrament zich in het tabernakel bevindt.

³⁷ *Het Schoolblad* jrg. 2, afl. 5, 8 maart 1947, 76.

³⁸ Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993* (Assen 1994) 347.

³⁹ *Volksonderwijs* jrg. 80, afl. 8, september 1946, 4.

⁴⁰ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 8, afl. 46, 1 mei 1946, 452.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Dit verschil in salariëring vloeide voort uit de zogenaamde 'standplaats-aftrek' die met het Rijksbezoldigingsbesluit van 1934 was ingevoerd. Nederlandse gemeenten werden in dat besluit in drie klassen onderverdeeld. Hoe kleiner de gemeente, hoe lager de classificatie en hoe lager het salaris dat werd verdiend. Mede vanwege de personeelstekorten die hierdoor in plattelandsgemeenten ontstonden, voerden de onderwijsvakverenigingen felle oppositie tegen 'de klassificatie'. *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 6, 1 juni 1946, 134; *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 47, afl. 5, 5 februari 1947, 2-3.

Er zat dus weinig anders op dan de blik op de toekomst te richten en te vertrouwen op vernieuwende krachten die een nieuwe, betere samenleving moesten scheppen. Hiermee voegde het onderwijs zich niet alleen naar een nationaal, maar ook naar een internationaal patroon. Zoals de Britse historicus Tony Judt heeft geconstateerd, leidde de oorlogservaring in Europa tot een breed gedragen besef dat een terugkeer naar de vooroorlogse orde onmogelijk en onwenselijk was: onmogelijk omdat oude maatschappelijke elites en structuren waren verdwenen, onwenselijk omdat zij weinig moois hadden opgeleverd.⁴³ 'During the catastrophe, beneath the burden of defeat, a great change had occurred in men's minds', constateerde de Franse oud-president Charles de Gaulle in zijn memoires. 'To many, the disaster of 1940 seemed like the failure of the ruling class and system in every realm'.⁴⁴ Het werd tijd om met dat beladen verleden af te rekenen. Als opvoeders van een jongere generatie dichtten leraren en onderwijsbestuurders zich daarin een belangrijke rol toe.

Natuurlijk was de vooroorlogse maatschappelijke orde niet plotseling verdwenen, maar de oorlogservaring schiep wel een vernieuwingsgezinde sfeer waaruit grote ambities spraken. Deze vernieuwingsdrang werd het eerst uitgedragen door het Katholiek Onderwijzersverbond dat na de oorlog als eerste onderwijsvakorganisatie weer van start ging, een maand voordat Nederland volledig was bevrijd. Hoofdredacteur Teijssen van *Het Katholieke Schoolblad* ontvouwde direct na de bevrijding zijn opvattingen over de vernieuwing van Nederland. 'Ons diep gewonde ontredderde volk heeft niet enkel behoefte aan knappe mensen, maar veel meer nog aan *sterke mensen*: gave karakters, gezonde geesten, warme harten. En boven alles aan echt christelijke sentiment door religieuze verdieping', schreef hij in de eerste naoorlogse editie van het onderwijsblad.⁴⁵

Met zijn omschrijving van 'ons ontredderde volk' en zijn ongedefinieerde nadruk op een 'echt christelijk sentiment' sloeg Teijssen een verzoenende toon aan die toenadering tot andersdenkenden mogelijk maakte. Hij sprak die woorden uit in een periode waarin veel leden van het KOV vatbaar leken voor vernieuwing, die de weg naar een eensgezind Nederland moest wijzen. De vooroorlogse godsdienstige verdeeldheid werd daarmee afgezworen. Het KOV had verschillende redenen om de vooroorlogse samenleving vooral vanwege haar verdeeldheid te hekelen. Het gebrek aan nationaal saamhorigheidsgevoel ondermijnde volgens redacteur H.G. de Boer de vaderlandsliefde, waardoor Nederland een gemakkelijke prooi voor de nationaal-

⁴³ Tony Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945* (Londen 2005) 63.

⁴⁴ Geciteerd in Judt, *Postwar*, 63. Het citaat is afkomstig uit de opgetekende oorlogsherinneringen van De Gaulle, gepubliceerd als Charles de Gaulle, *The complete war memoirs of Charles de Gaulle 1940-1946* deel 3 (New York 1964) 775.

⁴⁵ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 8, afl. 6, 18 april 1945, 4.

socialisten was geweest.⁴⁶ Bovendien leidde verdeeldheid tot godsdienstige scherpslijperij, zodat religieuze groepen elkaar wantrouwden en te weinig samenwerkten.⁴⁷ Ten slotte werd pragmatische samenwerking op het terrein van arbeidsvoorwaarden en algemene onderwijsbelangen door de verdeeldheid belemmerd. ‘Het moet bij komende acties en bij besprekingen met de Regering nu eindelijk eens uit zijn met de vooroorlogse versplintering in de onderwijzerswereld!’, stelde *Het Katholieke Schoolblad* daarom vast.⁴⁸

Het KOV was niet de enige onderwijsorganisatie die kort na de oorlog de vooroorlogse verdeeldheid afkeurde en maatschappelijke eenheid predikte. Ook de protestantse Unie, een onderwijsvakorganisatie van hervormde snit, zwoer de vooroorlogse verdeeldheid af. Vol enthousiasme schreef Unieblad *De Christelijke Onderwijzer* over het Algemeen Nederlands Onderwijzers Verbond (ANOV), dat in 1941 was opgericht als federatief samenwerkingsverband tussen openbare, protestantse en katholieke onderwijsvakorganisaties. ‘Plechtig ook was het slot, toen honderden in eensgezindheid ons aloude “Wilhelmus” aanhieven en ze demonstreerden, dat er bij alle verschil in geloof en maatschappelijk inzicht, toch een band is, die hen tezamen bindt: de liefde tot het eigen land en volk’, schreef de redactie tevreden.⁴⁹ De toenadering tot andersdenkenden moest eigenlijk nog verder gaan dan dit nationale saamhorigheidsgevoel, omdat de scheiding tussen openbaar en bijzonder onderwijs, die vooralsnog in Nederland bestond, een blijk van onvermogen zou zijn. Instemmend citeerde de Unie het protestantse vernieuwingsgezinde blad *De Nieuwe Nederlander*: ‘Steeds meer rijpt in onze kringen de overtuiging dat, wanneer wij werkelijk geloven, en dat geloof iets waard zal zijn, wij het niet alleen zorgvuldig voor de eigen mensen zullen hebben te bewaren, maar het Evangelie ook zullen moeten uitdragen als boodschap voor het gehele volk’.⁵⁰

Ook in het openbaar onderwijs vond het naoorlogse eenheidsdenken een vruchtbare bodem. Hier leidde het eenheidsstreven zelfs een extra bloeiend bestaan, omdat voorstanders van openbaar onderwijs zich altijd al tegen de verdeeldheid in het onderwijs hadden verzet. Zij bestreden met die eenheidsdrang het bijzonder onderwijs, dat de eenheid van het traditionele openbaar onderwijs zou hebben ondermijnd. Toen A.C. van Zevenbergen, voorzitter van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap, bij het eerste naoorlogse NOG-congres kon vaststellen dat ‘De zucht naar eenheid, na de rampzalige meidagen van 1940, eerst slechts schuchter en aarzelend was te

⁴⁶ Ibidem jrg. 8, afl. 18, 1 oktober 1945, 102.

⁴⁷ Ibidem jrg. 8, afl. 10, 13 juni 1945, 26–27.

⁴⁸ Ibidem jrg. 8, afl. 16, 12 september 1945, 73.

⁴⁹ *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 45, afl. 13 [foutief genummerd; feitelijk jrg. 46, no. 1], 9 januari 1946, 5.

⁵⁰ Ibidem jrg. 45, afl. 14 [jrg. 46, afl. 2], 23 januari 1946, 5.

bespeuren' maar geleidelijk veranderde in 'een steeds grotere drang daartoe', zal het grootste deel van zijn gehoor die woorden hebben beschouwd als het ultieme gelijk van het openbaar onderwijs.⁵¹ Zelfbewust schreef *Volksonderwijs* in december 1945 dat Nederland niet opnieuw een geestelijk 'eilanden-rijk' mocht worden en dat 'de volksoopvoeding een der beste wegen is, die voert naar een volksvernieuwing'.⁵²

De enige onderwijsorganisatie die zich expliciet afkeerde van de eenheidswens die kort na de oorlog ontstond, was de overwegend gereformeerde onderwijsvakorganisatie de Grote, geleid door het Surhuisterveense schoolhoofd A. Tjoelker. Tjoelker zei al in augustus 1945 waar het wat hem betreft op stond. Hij verklaarde zich tegen de naoorlogse 'eenheidsbewegingen' omdat 'hier bijeengebracht wordt, wat krachtens aard en beginsel niet bijeen hoort'.⁵³ Tjoelker bedoelde die opmerking als een principiële stellingname, maar zijn opmerking kon net zo goed een nuchtere observatie van de opgekomen eenheidsdrang zijn. Want hoewel katholieken, hervormden en openbaren kort na de oorlog elkaar verdrongen om hun verlangen naar eenheid en vernieuwing te bewijzen, gaven zij aan die eenheid elk hun eigen invulling. Het christelijk sentiment waarnaar de katholieken streefden, steunde op andere theologische beginselen dan de aanraking tussen volk en evangelie waarnaar de hervormden verlangden. En de nationale eenheid van het openbaar onderwijs was een ander soort eenheid dan de eenheid die de christelijke groeperingen verkozen. Iedereen opteerde voor eenheid, maar eigenlijk waren de onderwijsorganisaties nog net zo verdeeld als vroeger.

Het naoorlogse verlangen naar eenheid en vernieuwing mondde daarom spoedig uit in de vertrouwde godsdienstige en ideologische tegenstellingen die de onderwijsorganisaties hadden willen uitwissen. Hervormden en katholieken, die zich na de oorlog voor meer maatschappelijke eenheid hadden uitgesproken, stelden daarbij als voorwaarde dat die eenheid op christelijke geloofsbeginnselen stoelde. Daarom hadden zij sterke twijfels bij openbaar onderwijs dat niet volledig gekerstend was. De gereformeerde leraar M.C. Cappelle, die in september 1945 in het protestantse *Correspondentieblad* een beschouwing wijdde aan het vraagstuk van de bijbel op de openbare school, sprak over het openbaar onderwijs klare taal: 'Waar de Schrift niet ten volle regeert, ook op school, daar zijn verdervende machten aan het werk'.⁵⁴ T.C. Bos, voorzitter van de Unie, had juist om die reden veel respect voor christenen die op openbare scholen werkten. Zij predikten het evangelie immers onder veel moeilijker omstandigheden dan hun collega's in het openbaar onderwijs en konden

⁵¹ *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 1, 1 februari 1946, 4.

⁵² *Volksonderwijs* jrg. 79, afl. 1, 1 december 1945, 1.

⁵³ *Correspondentieblad* jrg. 87, afl. 3, 17 augustus 1945, 6.

⁵⁴ *Ibidem* jrg. 87, afl. 6, 20 september 1945, 5.

hierdoor de onkerkelijken bereiken.⁵⁵ Zedingsdrang gaf voor hem uiteindelijk dus de doorslag, geen waardering voor andersdenkenden *an sich*. Het wantrouwen van de katholieke M.R. Teijssen tegenover het openbaar onderwijs ging nog wat verder. Hij betoogde in 1947 dat het openbaar onderwijs de eigen humanistische grondslag maskeerde, om op slinkse wijze leerlingen aan de kerk te ontlokken.⁵⁶

Binnen het openbaar onderwijs werd geërgerd op dergelijke insinuaties gereageerd. De poging van katholieken en protestanten om de naoorlogse nationale eenheid op christelijke leest te schoeien vond bij de vereniging Volksonderwijs aanvankelijk nog enige weerklank, maar de Nederlandse Onderwijzers Vereniging zag er meteen al weinig in. Het openbaar onderwijs zou daardoor in de praktijk vrijzinnig-protestants worden, vreesde de NOV, waardoor het respect voor andersdenkenden onvoldoende werd gewaarborgd.⁵⁷ De christelijke bezwaren tegen het openbaar onderwijs zetten al helemaal kwaad bloed. De NOV beschuldigde katholieken en protestanten van smetvrees omdat zij blijkbaar meenden dat contact met buitenkerkelijken tot geloofsafval en het humanisme zou leiden.⁵⁸ Ook de kritiek van Teijssen wees *Het Schoolblad* met kracht van de hand. ‘Wij zijn dikwijls bereid het onbehouden geschrijf van de heer T. met een medelijdend schouderophalen over onze kant te laten gaan’, schreef de redactie meewarig, ‘maar deze keer maakt deze Roomse schriftgeleerde het tegenover diegenen, die het wagen met hem van inzicht te verschillen, al te [bont].’⁵⁹ De redactie van *Het Schoolblad* beschouwde zijn stuk als een aanval op de goede trouw van het openbaar onderwijs die uit de mond van een katholiek wel heel ongeloofwaardig klonk. Fijntjes werd toegevoegd dat katholieken hoge ogen gooiden in de vooroorlogse Nederlandse misdaadstatistieken en zich dus tweemaal moesten bedenken voordat zij het openbaar onderwijs op moreel terrein de les zouden lezen.

Dergelijke aantijgingen ademden eerder de sfeer van de vooroorlogse schoolstrijd, dan van naoorlogse eenheid en gemeenschapszin. Deze voorbeelden vormen geen uitzondering. Via talloze brochures, tijdschriftartikelen, vakbondspolitiek en ruzies over schoolstichtingen wakkerden de onderwijsorganisaties die eenheid predikten tegelijkertijd de onderlinge verdeeldheid aan. Onderwijsorganisaties hielden de onderlinge conflicten nauwgezet bij en rakelden ze op als zij dat nodig achtten. *Volksonderwijs* berichtte steevast over dorpen waar de jeugd de openbare school had bezocht totdat voorstanders van bijzonder onderwijs, naar het oordeel van de vereniging, de

⁵⁵ *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 46, afl. 4, 20 februari 1946, 6.

⁵⁶ Geciteerd in: *Het Schoolblad* jrg. 2, afl. 24, 16 november 1947, 331.

⁵⁷ *Ibidem* jrg. 1, afl. 7, 4 mei 1946, 99.

⁵⁸ *Ibidem* jrg. 1, afl. 17, 6 oktober 1946, 233-234.

⁵⁹ *Ibidem* jrg. 2, afl. 24, 15 november 1947, 331.

lokale eensgezindheid doelbewust doorkruisten. In het oorlogsjaar 1944 raakte men in het Zeeuwse Oostburg verdeeld over een schoolstichtingskwestie, in 1945 gebeurde dat in Baarle-Nassau en Loon op Zand. In 1946 was Wissekerke aan de beurt, net als Meeuwen en Oostburg, in 1949 trof de schoolstrijd het Limburgse plaatsje Heer, in 1950 Streefkerk.⁶⁰

Voor de kwestie-Elspeet trok *Volksonderwijs* in september 1946 wat meer woorden uit. Dit Veluwe dorp, volgens het blad een rustiek en harmonieus oord, was naar het oordeel van *Volksonderwijs* in de oorlog aan de splijtucht van het bijzonder onderwijs blootgesteld. Tot 1944 hadden de dorpskinderen dankbaar gebruik gemaakt van de ‘gastvrijheid, die de openbare school hen bood’, aldus het onderwijsblad.⁶¹ Mensen met verschillende levensovertuigingen leefden er met elkaar samen en respecteerden elkaar, zoals hen dat op school was geleerd. Vanaf 1944 zou die eensgezindheid echter bruut zijn verstoord omdat een jonge hervormde predikant was aangetreden die de wind er goed onder had. De jonge dominee moest ‘zijn sporen verdienen, en meende daarom de tegenstellingen, die er altijd en overal in ons land zijn op het geloofsgebied, te moeten versterken en toespitsen’.⁶² Daarom zette hij zich met succes in voor de oprichting van een plaatselijke protestantse school, ter aanvulling op het reeds aanwezige openbaar onderwijs. Verdwenen was het monopolie van de openbare school ter plaatse, gedaan was het met de vredige rust van Elspeet. De geloofsverdeeldheid die op nationaal niveau al zoveel schade had berokkend, kreeg het Gelderse dorp in zijn greep.

De weergave van het gebeuren in Elspeet van *Volksonderwijs*, was niet vrij van vooringenomenheid en gold juist daardoor als krachtige propaganda voor de openbare school. Door de openbare school te presenteren als eenheidsminnende overheidsschool die door theologische scherpslijpers werd belaagd, verhief *Volksonderwijs* de openbaren tot eenheidsstrijders *pur sang*, terwijl voorstanders van het bijzonder onderwijs als pleitbezorgers van verdeeldheid werden afgeschilderd. Dat was kort na de oorlog geen benijdenswaardige positie, zeker niet omdat veel voorstanders van bijzonder onderwijs zelf verlangens naar eenheid koesterden. Het resultaat was ironisch. Voorstanders van protestants, katholiek en openbaar onderwijs hadden strijdige opvattingen over de eenheidsgedachte waarop het naoorlogse Nederland moest worden gebouwd. Geen van hen was echter bereid om de consequentie van deze strijdige eenheidsgedachten, verdeeldheid, voor eigen rekening te nemen.

⁶⁰ Een bescheiden overzicht van een aantal schoolstichtingskwesties is te vinden in *Volksonderwijs* jrg. 81, afl. 4, april 1947, 2-3. Zie ook *Volksonderwijs* jrg. 83, afl. 9, september 1949, 1; *Het Schoolblad* jrg. 5, afl. 37, 7 oktober 1950, 562.

⁶¹ *Volksonderwijs* jrg. 80, afl. 8, september 1946, 4.

⁶² *Ibidem*.

Zo ontstond een gepolitiseerde strijd waarin confessionele protestanten, katholieken en openbaren elkaar van splijtzucht betichtten en zichzelf als eenheidsstrijders bestempelden. Omdat zij niet graag voor verdeeldheidszaaiers werden aangezien, maakte de protestantse vereniging Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs graag onderscheid tussen een gezonde 'eenheid', waarbij ruimte voor verscheidenheid tussen groepen bleef bestaan en 'éénheid', waardoor iedereen hetzelfde moest zijn.⁶³ *Het Katholieke Schoolblad* onderscheidde een vruchtbare, nationale eenheid van een schijn-eenheid die een hogere realiteit miskent.⁶⁴ Het blad verklaarde twee jaar later preciezer waarom katholieken hun kinderen buiten het openbaar onderwijs moesten houden: op de openbare school ging men uit van 'een foutief begrepen mensennatuur' die 'onherroepelijk [zou leiden] tot foutieve methoden en teleurstellende resultaten'.⁶⁵ *Het Schoolblad* hield intussen staande dat de ontkerstening van de openbare school een ernstige zaak was die vooral door splijtzuchtige katholieken en protestanten was bevorderd.⁶⁶ Groeiende eenheid in naoorlogs Nederland werd door iedereen beleden, maar feitelijk stelde elke groep haar voor als de zegetocht van het eigen grote gelijk.

Het naoorlogse eenheids- en vernieuwingsstreven lijkt daarmee een lege huls, maar dat was toch niet helemaal het geval. Op drie terreinen was de invloed van de naoorlogse eenheidsgedachte onmiskenbaar. Ten eerste had de eenheidsgedachte het idee opgewekt dat grotere maatschappelijke toenadering tussen de levensbeschouwingen wenselijk was waar mogelijk, hoe moeilijk dat in de praktijk ook bleek. Ten tweede had het naoorlogse saamhorigheidsbesef daadwerkelijk tot toenadering tussen de onderwijsorganisaties geleid. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is de ANOV, de overkoepelende federatieve vereniging waarin de onderwijsorganisaties de mogelijkheden tot pragmatische samenwerking inzake arbeidsvoorwaarden voorzichtig verkenden. Ten slotte leverde de naoorlogse nadruk op maatschappelijke eenheid een gepolitiseerde strijd langs lijnen van eenheid en verdeeldheid op, waarbij geen van de onderwijsorganisaties de verdeeldheid van de natie in de schoenen geschoven wilde krijgen. Wie 'verdeeldheid' als etiket kreeg opgeplakt, werd in staat van verdediging gesteld. Dat bleek vooral toen kort na de oorlog een politieke beweging ontstond die een weg naar eenheid wilde wijzen aan het verdeelde Nederland.

⁶³ *Berichten en Bijdragen* jrg. 20, afl. 2, september 1946, 3.

⁶⁴ *Ibidem*, *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 8, afl. 10, 13 juni 1945, 26.

⁶⁵ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 9, afl. 38, 4 april 1947, 109.

⁶⁶ *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 3, 1 maart 1946, 38.

De doorbraak en het openbaar onderwijs

Terwijl de onenigheid over de beoogde eenheid geleidelijk toenam, trad in juni 1945 een nieuwe minister van Onderwijs aan die via doelgerichte onderwijspolitiek nationale saamhorigheid nastreefde: Gerardus van der Leeuw. Van der Leeuw was geen man van de politiek. Tussen 1908 en 1916 had hij Godgeleerdheid en Egyptologie gestudeerd in Leiden, Berlijn en Göttingen, twee interesses die hij sinds 1918 combineerde als Groningse hoogleraar in de geschiedenis der godsdiensten, phaenomenologie van de godsdienst, encyclopedie der godgeleerdheid en Egyptische taal en letterkunde. Pas tijdens de oorlog was de wetenschapper Van der Leeuw zich in de politiek gaan mengen, omdat hij vond dat Nederland na de bevrijding niet opnieuw in verdeeldheid mocht vervallen. In eendracht lag haar kracht.

Van der Leeuw sloot daarmee aan bij de doorbraakbeweging, een politiek verbond van politici en intellectuelen dat zich sterk maakte voor een eensgezind naoorlogs Nederland en zich verzette tegen de religieuze splijtzucht uit het interbellum.⁶⁷ Dit verzet tegen verdeeldheid had wortels in vooroorlogse eenheidsbewegingen. In de jaren dertig had een kleine politiek-maatschappelijke elite zich tegen de levensbeschouwelijke verdeeldheid verzet via 'volkseenheidsconferenties' en in de politieke beweging 'Eenheid door Democratie'.⁶⁸ Hun roep om eenheid, voor de oorlog nog een marginaal geluid, was in de oorlog aangezwollen.⁶⁹ Niet alleen in Nederland, maar ook in nabijgelegen landen werd op eenheid en vernieuwing aangedrongen.⁷⁰ In België bood de Union Démocratique Belge (UDB) verzet tegen de vooroorlogse verhoudingen op een manier die sterk aan de Nederlandse eenheidsbewegingen deed denken.⁷¹ In Frankrijk, waar de geloofsverdeeldheid minder leefde, heerste desondanks een krachtige vernieuwings- en eenheidsdrang waaruit in 1946 de Vierde Republiek ontstond.⁷² De eenheidsgedachte leek internationaal het tij mee te hebben. Toen in Nederland in 1945 een 'doorbraakbeweging' opstond, geleid door de daartoe opgerichte Nederlandse Volksbeweging (NVB), leek een doorbraak naar nationale eenheid al met al aanstaande.

⁶⁷ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 332-334.

⁶⁸ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 31-32; F. Rovers, 'Eenheid door democratie. Een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig', *Utrechtse Historische Cahiers* 7 (1986) 1-97, aldaar 31-33.

⁶⁹ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 11.

⁷⁰ Judt, *Postwar*, 64-65.

⁷¹ E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* deel 2. 1914-1980 (zevende druk; Amsterdam 2005) 218.

⁷² Beyens, *Overgangspolitiek*, 222.

Vanaf het begin was duidelijk dat minister Van der Leeuw niet van zins was om deze eenheidsgedachte ongemerkt aan het levensbeschouwelijk verdeelde onderwijs voorbij te laten gaan. Tijdens de formatie van het eerste naoorlogse kabinet-Schermerhorn, waarin Van der Leeuw zitting nam, had de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) haar hart vastgehouden voor de ingrijpende vernieuwingsplannen waarmee de minister, naar eigen zeggen, een scheidslijn tussen het christelijke en het 'heidense' volksdeel in naoorlogs Nederland wilde voorkomen.⁷³ Daarom bestreed Van der Leeuw de wederopbouw van het vooroorlogse bijzonder onderwijs en stelde hij aan katholieken en confessionele protestanten voor: 'laat ons van de beruchte "vier zuilen" van ons volksbestaan, in ieder geval de twee, die als ons particulier eigendom gelden, met eigen hand afbreken'.⁷⁴ In plaats daarvan wilde de hervormde minister een algemeen-christelijke openbare school in het leven roepen, die zowel de eenheid als het christelijke karakter van het onderwijs moest waarborgen.

Deze religieuze interpretatie van de doorbraak, die de verbindende waarde van een algemeen christendom benadrukte, leidde na de oorlog een levendig bestaan onder hervormde protestanten. Deze hervormden hoopten via de doorbraak een einde te maken aan de geleidelijke neergang van de Nederlandse Hervormde Kerk. In de negentiende eeuw was nog 55% procent van de bevolking hervormd, maar dat aandeel was na de oorlog tot ongeveer dertig procent gedaald.⁷⁵ Veel hervormden meenden dat de samenbindende volkskerk door onderlinge strijd was afgekald.⁷⁶ Het protestantse volksdeel, dat vroeger eensgezind de volkskerk bezocht, was volgens hen verdeeld geraakt omdat godsdienst in de negentiende eeuw een voorwerp van politieke strijd was geworden via de schoolstrijd. Abraham Kuypers Doleantie en de opkomst van specifiek christelijke politiek hadden de verdeeldheid versterkt. Door godsdienst en politiek te ontkoppelen, hoopten de hervormden hun oude volkskerk te herwinnen.⁷⁷ Als geloof niet langer werd verward met collectieve politieke strijd, maar juist als persoonlijke opdracht aan de gelovige werd gepresenteerd, lag de

⁷³ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 333; F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees. 24 juni 1945 - 3 juli 1946* (Amsterdam 1977) 511.

⁷⁴ Duynstee en Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 511.

⁷⁵ 'Volkstelling van het jaar 1971', deel 13, hoofdstuk 2, 9. Online te raadplegen via <http://www.volkstellingen.nl> (geraadpleegd op 1 december 2011).

⁷⁶ De duidelijkste voorbeelden van dit hervormde doorbraaksentiment zijn te vinden in het werk van de hervormde predikant Willem Banning, een van de meest invloedrijke partij-ideologen van de Partij van de Arbeid in de jaren veertig en vijftig en een vurig pleitbezorger van de doorbraak. Zie met name W. Banning, *De dag van morgen. Schets van een personalistisch socialisme. Richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven* (Amsterdam 1945) 158-159; Ph. Kohnstamm, W.P.J. Pompe en H.R. Hoetink, *Personalistisch socialisme. Naar drieërlei fundering* (Amsterdam 1945).

⁷⁷ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 207.

heropleving van het protestantse Nederland onder handbereik. De doorbraak bood de hervormden dus een eenheids- én een kersteningsideaal.

Dit protestantse verlangen werd binnen de doorbraakbeweging echter niet door iedereen gedeeld. Tegenover de hervormde doorbraakaanhangers stonden klassieke sociaal-democraten die voor de oorlog tot de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) hadden behoord. Deze oud-SDAP'ers koesterden hele andere verwachtingen van de doorbraak. Waar hervormden politiek uit de kerk wilden weren, verzetten de klassieke sociaal-democraten zich tegen kerkelijke inmenging in de politiek. Zij beschouwden christelijke politiek als oneigenlijk, omdat confessionele partijen kiezers verenigden op basis van geloof. Daarmee zouden confessionelen de werkelijke politieke tegenstelling tussen arbeiders en grootkapitaal verdoezelen.⁷⁸ Als de macht van christelijke partijen werd gebroken, zou de zuiverheid van de Nederlandse democratie daarmee zijn gediend. Gelovigen moesten volgens de sociaal-democraten zelfstandig, zonder kerkelijk advies, hun politieke oordeel vormen. Hoewel de sociaal-democraten erkenden dat het geloof een persoonlijke inspiratiebron voor politiek kon zijn, verzetten zij zich tegen het idee dat de bijbel politieke keuzes voorschreef.⁷⁹ Daarom keerden de sociaal-democraten zich tegen politieke partijvorming op basis van geloof.

De hervormden en de klassieke sociaal-democraten, de twee bloedgroepen van de doorbraakbeweging, hadden verschillende samenlevingen voor ogen. Waar hervormden Nederland wilden herkerstenen, wilden de socialisten de landelijke politiek seculariseren. Mede dankzij deze onuitgesproken verdeeldheid bleef de eenheidsgedachte van de doorbraak onuitgewerkt.⁸⁰ De Nederlandse Volksbeweging hield beide partijen binnenboord en bleef dus onduidelijk over de eenheid die zij beoogde. Ze wilde Nederland voeden uit 'de levende bronnen van Christendom en Humanisme', uit 'normen van barmhartigheid, gerechtigheid, waarheid en naastenliefde, die naar het Evangelie in Gods wil gegrond zijn, maar ook in andere dan Christelijke overtuiging worden gegrond'.⁸¹ Vastomlijnder werd de eenheidsgedachte niet. Ook binnen

⁷⁸ Bram Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie', *BMGN / The Low Countries Historical Review* 126:2 (2011) 30-53, aldaar 37-38.

⁷⁹ Dit uitgangspunt werd expliciet opgenomen in het eerste naoorlogse beginselprogramma van de Partij van de Arbeid uit 1947, als bijlage toegevoegd aan Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002) 523.

⁸⁰ Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum 1996) 209.

⁸¹ J.Th.M. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978) 54.

de nieuw gevormde Partij van de Arbeid, die de doorbraakgedachte vanaf 1946 zou gaan uitdragen, nam de eenheidsgedachte geen vaste contouren aan.

Van de eenheid die de doorbraakbeweging propageerde, is na de oorlog weinig terechtgekomen: het onderwijsstelsel werd niet herijkt maar herbouwd, de PvdA bleef als politieke partij te klein om de christelijke partijen naar de kroon te kunnen steken, de herkerstening van Nederland bleef uit en oude levensbeschouwelijke organisaties keerden terug. Het eensgezinde Nederland waarvan de doorbraakbeweging droomde, werd niet gerealiseerd. Vijf jaar oorlog had de maatschappelijke verdeeldheid tijdelijk toegedekt, maar kon haar niet voor eeuwig wegnemen.

Tijdgenoten en historici hebben de doorbraak daarom vaak als een mislukking getypeerd.⁸² Wie de nalatenschap van de doorbraak op grond van eenheidsdrang taxeert kan niet om die conclusie heen, maar schuift daarmee het belangrijkste deel van haar erfenis ongezien terzijde. De doorbraakbeweging werd namelijk niet alleen bijeengehouden door een onuitgewerkt eenheidsideaal, dat haar eerder verdeelde dan verbond. De samenwerking tussen de verschillende doorbraakgroepen kwam vooral voort uit een gezamenlijk belang: de ont koppeling van godsdienst en politiek. Met deze ont koppeling hoopte de doorbraakbeweging twee vliegen in een klap te slaan. Waar de kerk werd bevrijd van de politieke onenigheid die tot verdeeldheid binnen het christendom zou leiden, werd de politiek niet langer door kerkelijke inmenging verstoord. Politiek, kerk en samenleving waren volgens de doorbraakbeweging gebaat bij een verpersoonlijking van godsdienst, waardoor religie niet langer inzet werd van collectieve strijd, maar een zaak werd van het persoonlijk geweten.

Dit pleidooi voor de verpersoonlijking van godsdienst werd gevoed door een brede internationale herbezinning op de relatie tussen kerk, staat en individu.⁸³ De ervaring met het totalitaire Hitler-Duitsland had deze herbezinning urgent gemaakt, allereerst in politieke zin. Winston Churchill legde de strijd van Groot-Britannië tegen het nationaal-socialisme al in september 1939 uit als een strijd 'to establish, on impregnable rocks, the rights of the individual'.⁸⁴ De geallieerden zouden hun strijd tegen Hitler uit naam van

⁸² Philip van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990) 16-17; J.C.H. Blom en W. ten Have, 'De sociaaldemocratie tussen doorbraak en coalitie. Een klassiek dilemma', *Socialisme en Democratie* 43 (1986) 3-8, aldaar 4; J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II: de tijd na 1940* (Assen 1999) 34, 59; Ton van der Schans, 'Wat bezielde ze? Over de oorsprong, het streven en de actualiteit van de Doorbraak', *Transparant. Orgaan van de Vereniging van Christen-Historici* 5 (1994) 14-22, aldaar 14-15; De Vries, *Complexe consensus*, 280; Herman de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* 12 (Amsterdam 1991) 47-81.

⁸³ Mazower, *Dark Continent*, 194-200.

⁸⁴ Geciteerd in ibidem, 197.

het vrije individu blijven voeren en beklemtoonden de overwinning van het vrije individu door na de oorlog de Verenigde Naties op te richten en de Universele verklaring van de rechten van de mens af te kondigen. Voortaan beriep de internationale politieke orde zich op het primaat van het individu.⁸⁵

Ook in religieuze kringen nam het debat over de relatie tussen individu en gemeenschap nieuwe vormen aan. De katholieke filosoof Jacques Maritain betoogde in 1942 in zijn boek *Les droits de l'homme et la loi naturelle* dat de hogere geestelijke ontwikkeling van het individu geen isolement, maar een open contact met de samenleving vergde, opdat de menselijke gezamenlijkheidszin én het individuele plichtsbef tot wasdom kwamen.⁸⁶ Hiermee onderstreepte hij het belang van het gewetensvolle individu als bouwsteen voor een krachtige gemeenschap. De Zwitserse theoloog Karl Barth, wiens werk in naoorlogs Nederland vooral onder hervormde protestanten gretig aftrek vond, ging nog een stap verder in zijn nadruk op het geweten van de individuele gelovige. Volgens Barth was Gods wil principieel onkenbaar, waardoor de individuele mens nooit uit Zijn naam kon spreken.⁸⁷ 'De heerschappij van Christus is werkelijk de heerschappij van *Christus!*', meende Barth.⁸⁸ En hij voegde daar waarschuwend aan toe:

'Men zal, wanneer men gaarne en in ernst christen zou willen zijn, niet waakzaam genoeg kunnen zijn (...) of men de heerschappij van Christus toch niet misschien al-reeds of al-weer onder zijn eigen heerschappij gebracht, voor zijn eigen plannen gespannen en voor zijn eigen werkzaamheid ingeschakeld heeft. Indien dit zoo is, dan zal men zich over een vroeg of laat intredende catastrofe van zijn vermeend geloof niet te zeer moeten verwonderen'.⁸⁹

Politieke partijen konden het zich daarom niet permitteren om hun geloof in God tot inzet van politieke strijd te maken, omdat zij Zijn wil niet kenden, laat staan dat deze in politieke partijprogramma's kon worden opgetekend.

Vele van deze politiek-theologische discussies over de relatie tussen individu, kerk en samenleving gingen aan het Nederlandse onderwijs voorbij. De diepere boodschap die werd uitgedragen, de verpersoonlijking van godsdienst, miste haar uitwerking echter niet. De discussie over verpersoonlijking werd binnen het onderwijs aangezwengeld door onderwijsorganisaties voor het openbaar onderwijs die daarvan hoge

⁸⁵ Mazower, *No Enchanted Palace*, 131.

⁸⁶ Mazower, *Dark Continent*, 196.

⁸⁷ Zie voor een beknopte uitleg van Barths theologie: Lucien van Liere, *Geweld, genade en oordeel* (Kampen 2007) 178-184; Maarten van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker* (Amersfoort 2006) 19-24.

⁸⁸ Karl Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis* (Nijkerk 1935) 5.

⁸⁹ Barth, *De apostolische geloofsbelijdenis*, 5.

verwachtingen koesterden. Toen in december 1945 het eerste naoorlogse nummer van het tijdschrift *Volksonderwijs* verscheen, gebruikte de redactie het verpersoonlijkingsideaal als basis voor haar visie op de toekomst van het naoorlogse openbaar onderwijs. ‘Hoe zal ons volk er toe komen de waardebeplanning van een mens niet langer afhankelijk te stellen van het al of niet behoren tot een bepaalde kerk of bepaalde partij, maar uitsluitend van ’s mensen karakter, van wat hij presteert in ’t belang der gemeenschap en van de wijze waarop hij dat doet?’, hield de redactie haar lezers voor.⁹⁰ Ze gaf ogenblikkelijk zelf het antwoord: volksoepvoeders moesten die verantwoordelijkheid dragen. Daarmee kreeg het openbaar onderwijs ‘de hoge roeping’ toebedeeld om de Nederlandse jeugd te laten uitgroeien tot gewetensvolle individuen en aldus ‘de broederschapsgedachte, het saamhorigheidsbesef’ in Nederland te bevorderen.

Dit hartstochtelijke pleidooi voor de verpersoonlijking van religieuze en maatschappelijke verhoudingen stond niet op zichzelf. Zowel de vereniging Volksonderwijs als de Nederlandse Onderwijzers Vereniging accentueerden in de daaropvolgende jaren regelmatig hun wens om godsdienst tot een persoonlijke gewetenskwesie te maken. Volksonderwijs betitelde het godsdienstbesef in vooroorlogse protestantse en katholieke kringen als ‘geestelijk imperialisme’.⁹¹ Voorstanders van bijzonder onderwijs zouden hun leerlingen slechts tot godsdienstig-ideologische strijdbaarheid opvoeden en deden daarmee het ware godsbesef geweld aan. De Nederlandse Onderwijzers Vereniging verklaarde dat de deur van de openbare school open stond voor christelijke leerlingen, zodat de ontkerstening daarvan niet verder zou doorzetten en zij op haar eigen wijze godsdienstigheid en christelijke beschaving aan haar leerlingen kon meegeven.⁹² Deze godsdienstigheid verschilde van het godsbesef in het bijzonder onderwijs, waar volgens *Het Schoolblad* de ‘eigen woning in de grond van de zaak identiek [is] met het huis des Vaders’.⁹³ In het openbaar onderwijs zou het geloof echter een persoonlijke zoektocht blijven.

Dergelijke verklaringen waren deels bedoeld om protestanten en katholieken de loef af te steken, maar voorstanders van openbaar onderwijs werden ook door een oprechte betrokkenheid bij het geloofsleven gedreven. Kort na de oorlog ontstond onder openbaren een uitvoerige discussie over de verwezenlijking van een persoonlijker geloofsleven op school. Bijbelles kwam hierdoor hoog op de agenda te staan. In augustus 1945 constateerde het hoofdbestuur van Volksonderwijs dat het Nederlandse volk behoefte zou hebben aan aanraking met de bijbel in het onderwijs.⁹⁴ Kwam het openbaar onderwijs

⁹⁰ *Volksonderwijs* jrg. 79, afl. 1, december 1945, 1.

⁹¹ *Ibidem* jrg. 80, afl. 2, februari 1946, 2.

⁹² *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 3, 1 maart 1946, 38.

⁹³ *Ibidem* jrg. 1, afl. 5, 1 april 1946, 73.

⁹⁴ *Volksonderwijs* jrg. 80, afl. 4, april 1946, 1.

wel voldoende aan die wens tegemoet? Veel hervormden in het openbaar onderwijs meenden van niet. Verlangend naar een algemeen-christelijke openbare school stelden zij voor om de opvoeding tot gewetensvol gelovige aan ieder schoolkind aan te bieden.

Bezorgd trapte de Nederlandse Onderwijzers Vereniging op de rem. De vakorganisatie verklaarde in maart 1946 dat zij bijbelonderwijs belangrijk vond, maar dat de bijbel op de openbare school geen verplichte kost mocht worden.⁹⁵ Enkele maanden later herhaalde *Het Schoolblad* deze zorg, omdat Volksonderwijs en de nieuw opgerichte PvdA steeds sterker in de richting van algemeen christelijk openbaar onderwijs bewogen.⁹⁶ Hierdoor dreigde de vrijheid van ongelovigen in de verdrukking te komen. De NOV was niet de enige partij die zich daarover zorgen maakte. Ook A.P. Jungcurt, principeel voorstander van protestants onderwijs, nam aanstoot aan de wijze waarop sommige pleitbezorgers van de openbare school speelden met het ideaal van verplicht bijbelonderwijs voor iedereen. 'Natuurlijk zijn we niet blind voor het feit, dat op de Openbare School kinderen gaan uit gezinnen, waar men, welbewust, meent het kind niet met de Bijbel in aanraking te moeten brengen', schreef hij in april 1946 in *De Christelijke Onderwijzer*. 'Dat kunnen we betreuren, maar (...) we willen ons niet stellen op het standpunt, dat de minderheden dan maar onderdrukt moeten worden. Dat is nòch verstandig, nòch eerlijk'.⁹⁷

Waarom werden in het openbaar onderwijs zulke hoge verwachtingen van de verpersoonlijking van godsdienst gekoesterd? De naoorlogse belangstelling voor de verpersoonlijking van het geloofsleven in het openbaar onderwijs had verschillende achtergronden. Ze hield in de eerste plaats verband met de historische relatie tussen hervormde protestanten en de openbare school. Veel hervormde gelovigen beschouwden het openbaar onderwijs van oudsher als een verlengstuk van hun 'volkskerk', waar gelovige kinderen naartoe werden gestuurd en ongelovige leerlingen met het evangelie in aanraking kwamen. De algemeen-christelijke openbare school, die naar de letter van de wet sinds 1857 was verdwenen, leefde in hervormde kringen voort.

Voor de hervormden in het protestantse onderwijs had de discussie over de verpersoonlijking van godsdienst een vanzelfsprekend religieus belang. Dit vraagstuk was na de oorlog extra urgent vanwege de eerdergenoemde moeilijke positie waarin de volkskerk verkeerde. De Nederlandse volkstellingen, die sinds 1795 periodiek werden gehouden, laten dat duidelijk zien. Tot ongeveer 1880 rekende meer dan de helft van de Nederlanders zich tot de hervormde kerk, waardoor de hervormden met afstand de grootste geloofsgemeenschap van

⁹⁵ *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 3, 1 maart 1946, 39.

⁹⁶ *Ibidem* jrg. 1, afl. 7, 4 mei 1946, 99.

⁹⁷ *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 46, afl. 7, 3 april 1946, 7.

Nederland vormden.⁹⁸ Vanwege de afscheiding van de synodaal gereformeerden in 1886 en door de opzienbarende stijging van het aantal onkerkelijken was de vanzelfsprekende dominantie van de hervormde kerk echter gebroken. Bij de volkstelling van 1947 rekende minder dan een derde deel van de Nederlandse bevolking zich tot de aanhang van de volkskerk.

Omdat de Nederlandse bevolking in dezelfde periode snel groeide bleef de hervormde kerk goed gevuld, maar haar relatieve neergang was geen hoopvol teken. In deze situatie bood de verpersoonlijking van godsdienst perspectief. Hierdoor konden hervormden, die voortaan als gewetensvolle, persoonlijk bezielde gelovigen werden grootgebracht, de wereld in om daar Gods Woord te laten klinken. De Generale Synode van de hervormde kerk ondersteunde deze koers en sprak zich in 1946 uit voor 'de eenheid van het gehele volk, als geroepen tot de dienst van God, boven de gescheidenheid in volksdelen'.⁹⁹ Het gloednieuwe 'energiecentrum' *Kerk en Wereld* werd de voornaamste denktank voor de 'nieuwe koers' van de hervormden en wist vernieuwingsgezinde theologen als Willem Banning en Hendrikus Berkhof aan zich te binden.¹⁰⁰ Zij meenden dat iedere gelovige een persoonlijke band met God moest opbouwen en de noodzaak van het geloof voor zijn eigen persoonlijk leven moest erkennen.¹⁰¹ Op basis van die bezieling kon de hervormde kerk opnieuw tot volkskerk uitgroeien. Vanzelfsprekend zagen veel hervormden binnen het openbaar onderwijs volop mogelijkheden om deze kerkelijke koers vanuit het onderwijs te ondersteunen.

In de tweede plaats hadden ook onkerkelijken in het openbaar onderwijs redenen om de verpersoonlijking van godsdienst toe te juichen. Zij kon immers een einde maken aan de collectief gevoerde, gepolitiseerde godsdienststrijd waarmee de openbaren slechte ervaringen hadden opgedaan. Sinds de late negentiende eeuw ondervonden voorstanders van openbaar onderwijs steeds meer weerstand van protestanten en katholieken die zich van de openbare school afkeerden en, in eigen kring verenigd, een politieke strijd om eigen scholen

⁹⁸ 'Volkstelling van het jaar 1971', deel 13, hoofdstuk 2, 9. Online te raadplegen via <http://www.volkstellingen.nl> (geraadpleegd op 1 december 2011).

⁹⁹ F.H. Landsman en L.H. Ruitenbergh (red.), *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk. Verklaringen, kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten, uitgevaardigd door of namens de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1945-1955* ('s-Gravenhage 1956) 26.

¹⁰⁰ Erica Meijers, *Blanke broeders - zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Hilversum 2008) 128.

¹⁰¹ Vgl. Banning, *De dag van morgen*, 158. Binnen de Nederlandse Volksbeweging, kort na de oorlog de drager van de doorbraakgedachte, werd dezelfde opvatting gehuldigd. Bank, *Opkomst en ondergang*, 54; F. Boerwinkel, *De inhoud van ons apostolaat* (Driebergen 1953) 1-2.

voerden. Het aantal bijzondere scholen steeg hierdoor snel, zeker na de financiële gelijkstelling van 1917, terwijl het openbaar onderwijs halveerde. De inzet voor de verpersoonlijking van religie bood na de oorlog echter hoop op herstel van het vroegere 'volksonderwijs'. Als godsdienst een zaak van het individuele geweten werd, en afzonderlijke organisatie op basis van geloofsovertuiging niet langer nodig was, kon de openbare school haar positie als samenbindende overheidsschool versterken.

De aandacht voor de verpersoonlijking van godsdienst lag in de derde plaats in het verlengde van een langgekoesterde wens om het openbaar onderwijs een nieuw gezicht te geven. Dit ideaal was oorspronkelijk uit nood geboren. De schoolstrijd had het openbaar onderwijs aan het begin van de twintigste eeuw op ideologisch terrein in het nauw gedreven. Terwijl protestanten en katholieken de strijd om eigen scholen voerden, moest het openbaar onderwijs het etiket 'neutraal' verduren, een verwijzing naar het neutraliteitsbeginsel dat sinds 1857 in de schoolwet stond opgetekend. Neutraliteit was geen aantrekkelijk beginsel. Daarom hadden de socialist A.H. Gerhard en de pedagoog Philip Kohnstamm in 1923 gepoogd om het openbaar onderwijs een wervender opdracht mee te geven. De openbare school moest het kind bieden wat het gezin niet geven kon: de opvoeding tot gemeenschapszin, tot 'dat wat vereenigt en samenbindt', tot 'gemeenschap in dien zin, dat verschillende mensen van verschillende levensrichting en verschillenden aanleg in vrede samen werken'.¹⁰² De verpersoonlijkingsgedachte bood een uitgelezen kans om dit bindingsideaal met nieuw elan onder de aandacht te brengen en de indruk van een anti-godsdienstige, neutrale overheidsschool weg te nemen. Godsdienst werd immers niet door het openbaar onderwijs geweerd, maar werd als een persoonlijke aangelegenheid beschouwd.

Ten slotte sloot de verpersoonlijkingsgedachte aan bij pedagogische vernieuwingspogingen in het onderwijs die door opvoeders uit verschillende landen werden ondernomen en waarvoor Nederland in het interbellum belangstelling had gekregen. Kort na de oorlog besteedden de openbare, protestantse en katholieke onderwijsvakbladen ruimschoots aandacht aan de vernieuwingsidealen van onderwijsvernieuwers als Maria Montessori uit Italië en de Amerikaanse Helen Parkhurst, die de eigen ontwikkeling van het individuele kind binnen het onderwijs centraal zeiden te stellen.¹⁰³ Soms besteedden de onderwijsbladen ook aandacht aan verstrekkender, anti-burgerlijke onderwijsvernieuwingen. De vrije seksuele opvoeding van de Britse Alexander

¹⁰² A.H. Gerhard en Ph. Kohnstamm, *De toekomst van ons volksonderwijs* (Amsterdam 1923) 28.

¹⁰³ Marjan Schwegman, *Maria Montessori 1870-1952. Kind van haar tijd. Vrouw van de wereld* (Amsterdam 1999) 106; Marc Depaepe, *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven 1998) 201-202.

Neill uit de jaren twintig is daar een voorbeeld van, net als de expressieve, marxistisch gestoelde pedagogiek van de Fransman Célestin Freinet.¹⁰⁴ Ook Nederland kende zijn eigen markante onderwijsvernieuwers: de hervormde Kees Boeke, die in een soort familievorm zijn leerlingen tot zelfwerkzaamheid en gemeenschapszin opvoedde in zijn nog altijd bestaande Werkplaats, Jan Ligthart, die in de Schilderswijk naam maakte met zijn inlevende didactiek en de Amsterdamse socialist Theo Thijssen, die zich niet zozeer op onderwijsvernieuwing stortte, maar niettemin uitgroeide tot gemeenplaats in het onderwijs vanwege zijn populaire boek *De gelukkige klas* uit 1926.¹⁰⁵

De gezaghebbende hoogleraar Philip Kohnstamm, een natuurkundige die zich op latere leeftijd zowel tot het protestantisme als tot de pedagogiek bekeerde, liet bij uitstek zien hoe deze pedagogische aandacht voor het individuele kind kon samenvloeien met het streven naar gemeenschapszin. Voor Kohnstamm nam het persoonlijk geweten van de mens een centrale plaats in de opvoeding in, een geweten dat niet alleen het intellect maar de gehele persoonlijkheid omvatte.¹⁰⁶ Kohnstamm sprak van ‘personalisme’ en benadrukte hoe het geweten van ieder mens apart werd gevormd. ‘Differentiatie is haar wachtwoord’, had hij daarom al in 1919 bij de aanvaarding van zijn leerstoel pedagogiek vastgesteld.¹⁰⁷ Dat inzicht was innig verweven met Kohnstamms overtuiging dat elke gelovige op basis van zijn eigen geweten een band met God opbouwde. De gedachte dat het persoonlijk geweten voorwaarde was voor oprechte gemeenschapszin, maakte sinds het interbellum een gestage opmars in de Nederlandse pedagogiek. Na de oorlog raakte zij wijd verbreid, deels door Kohnstamms inspanningen, maar ook door het invloedrijke pedagogische werk van zijn leerling Martien Langeveld, die zich na de oorlog inzette voor de ‘zelfverantwoordelijke zelfbepaling’ van het kind.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Depaepe, *De pedagogisering achterna*, 200-203.

¹⁰⁵ Daniela Hooghiemstra, *Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, verwacht in 2013), Barbara de Jong, ‘Jan Ligthart als reformpedagoog’ in: Nelleke Bakker e.a., *Reformpedagogiek in België en Nederland. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (2001) (Assen 2002) 110-128, aldaar 114-116; Hans-Jan Kuipers, *De wereld als werkplaats. Over de vorming van Kees Boeke en Beatrice Cadbury* (Amsterdam 1992) 29.

¹⁰⁶ Ido Weijers, ‘Philip Kohnstamm. Universeel intellectueel, vrijzinnig’, *Comenius* 31 (1988) 259-273, aldaar 263-264.

¹⁰⁷ Opgenomen in het postuum verschenen Ph.A. Kohnstamm, *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie* (Meppel 1981) 100.

¹⁰⁸ Ido Weijers, ‘De betekenis van M.J. Langeveld voor de naoorlogse Nederlandse pedagogiek (met het accent op de periode 1945-1960)’, *Pedagogisch Tijdschrift* 16 (1991) 147-160, aldaar 147-148. Langeveld werd in zijn definitie van ‘zelfverantwoordelijke zelfbepaling’ sterk beïnvloed door Kohnstamms personalisme, dat de nadruk legde op de eigen verantwoordelijkheid en het eigen geweten van het individuele kind. M.J. Langeveld, *Beknopte theoretische paedagogiek* (Groningen en Batavia 1945) 47-48; Ido

De naoorlogse aandacht voor verpersoonlijking had het openbaar onderwijs dus veel te bieden. Zij bracht een nieuw ideologisch elan, dat openbare scholen in staat stelde om zich aan het imago van neutraliteit te onttrekken. Ze gaf het openbaar onderwijs een eigen verhaal over godsdienst en godsdienstonderwijs. Ze sloot aan bij heersende pedagogische trends en stelde bovendien de mogelijkheid tot groei in het vooruitzicht. In de eerste naoorlogse jaren zou het openbaar onderwijs er snel in slagen munt uit deze verpersoonlijking van geloofsbeginselen te slaan en het bijzonder onderwijs aldus met nieuw elan te bestrijden.

De moeizame verdieping van geloofsbeginselen

Het openbaar onderwijs ontwikkelde dankzij de doorbraak en de nadruk op religieuze verpersoonlijking een nieuw zelfbewustzijn en nieuw zelfvertrouwen. Daarmee gewapend bonden voorstanders van openbaar onderwijs in de eerste naoorlogse jaren met nieuwe energie de strijd met het bijzonder onderwijs aan. Met zichtbaar genoegen schoof *Het Schoolblad* in 1946 niet alleen de verdeeldheid, maar ook de ontkerstening van Nederland in de schoenen van het bijzonder onderwijs. Protestant en katholieken zouden de ontkerstening bevorderen door scholen met een onchristelijk karakter op te richten:

‘onchristelijk. Laten wij dit ook maar scherp stellen. De Prot. Christelijke groep kon in 1920 voor eigen kinderen een, natuurlijk naar eigen overtuiging gewenste, school krijgen; echter alleen door de Rooms-Katholieke groep datzelfde recht te geven. D.w.z. dat men, om eigen kinderen veilig te kunnen stellen, de Roomse Kerk in staat stelde een derde van de Ned. jeugd op te voeden in wat men in Prot. Chr. kringen Rooms bijgeloof noemt. En de Roomse groep kon eigen kinderen veilig stellen, maar moest als prijs betalen de gelegenheid om een derde der Ned. jeugd systematisch op te voeden tot ketterij. Hierop is van beide zijden slechts te antwoorden met de vraag: “Ben ik mijns broeders hoeder?” Maar afdoend is dat antwoord zeker niet’.¹⁰⁹

Soortgelijke zelfbewuste pogingen om het bijzonder onderwijs in diskrediet te brengen kwamen in de late jaren veertig vaker voor. *Volksonderwijs* schreef dat veel christenen de openbare school beschouwden als ‘de fatale moeder, die uit haar borsten het anti-christelijk gif bij volle teugen aan ons volk te drinken geeft’, maar meende dat langzamerhand het inzicht rijpte dat juist de confessionele protestanten en katholieken, met hun splijtzuchtige neigingen, de ontkerkelijking op hun geweten hadden.¹¹⁰

Weijers, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig* (Amsterdam 1991) 83-84; Jaap Bos, *M.J. Langeveld. Pedagoog aan de hand van het kind* (Amsterdam 2011) 193-197.

¹⁰⁹ *Het Schoolblad* jrg. 1, afl. 5, 1 april 1946, 68.

¹¹⁰ *Volksonderwijs* jrg. 82, afl. 6, juni 1948, 1.

Opvallend genoeg begonnen voorstanders van bijzonder onderwijs zich deze kritiek aan te trekken. Aanvankelijk bleken vooral vrijzinnige protestanten vatbaar voor de verwijten uit het openbaar onderwijs. Hoofdonderwijzer T.C. Bos, voorzitter van de kleine protestantse onderwijsvakvereniging de Unie, ging als een van de eersten over de streep. In de late jaren veertig uitte hij als voorstander van protestants-christelijk onderwijs zijn bedenkingen bij de vanzelfsprekendheid waarmee protestanten God aan hun kant meenden te hebben. In september 1946 gebruikte Bos de bijbelse beeldspraak van het huis op de rots, ofwel de christelijke houding die voortkwam uit het vaste geloof in God. 'Al gebruikt de Heer hier het beeld van de rots', zo stelde Bos vast, 'we mogen wel ter dege toezien, dat we niet bouwen op een grondslag, die dood is'.¹¹¹ Bos zocht naar een christendom dat niet leunde op zelfverzekerdheid, maar op zelftwijfel. Daarom toonde hij zich ontvankelijk voor kritiek uit het openbaar onderwijs en verzette hij zich tegen de vastberadenheid waarmee sommige protestantse collega's initiatieven als de doorbraak afkeurden. Dit bracht Bos soms in aanvaring met zijn achterban, bijvoorbeeld met de docent W.G. Beeftinck, die uit protest tegen de protestantse toenadering tot andersdenkenden zijn lidmaatschap van de Unie opzegde.¹¹² Bos ergerde zich zichtbaar aan de vastberadenheid waarmee Beeftinck die beslissing nam en weigerde met hem in discussie te gaan zolang 'de heer B. [meent] (...) dat hij in Gods raadkamer is geweest'.¹¹³

De boodschap van Bos stuitte soms op weerstand, maar vond binnen de Unie vooral veel weerklank. Buiten de muren van de Unie klonken intussen vergelijkbare geluiden. Zo waarschuwde de protestantse zendeling Hendrik Kraemer in april 1944 de Hervormde Raad voor Kerk en School tegen het gevaar van zelfgenoegzaamheid in het protestantse onderwijs. Het merendeels gereformeerde *Correspondentieblad* schreef dat christenen zich volgens Kraemer slechts bekommerden om hun eigen kroost, terwijl zij de kinderen van andersdenkenden 'heel rustigjes aan het rijk van den duivel overlaten'.¹¹⁴ Uit de mond van een hervormde zendeling als Kraemer konden dergelijke woorden niet helemaal verbazen. Ook Thijmen Bos, die zich bij de PvdA had aangesloten, verkeerde in een omgeving waar het ideaal van verpersoonlijking op handen werd gedragen.¹¹⁵ Vasthoudender voorstanders van het bijzonder onderwijs traden echter al spoedig behoedzaam in zijn spoor.

¹¹¹ *De Christelijke Onderwijzer* jrg. 46, afl. 17, 11 september 1946, 5.

¹¹² *Ibidem* jrg. 46, afl. 24, 18 december 1946, 5.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Correspondentieblad* jrg. 87, afl. 6, 20 september 1945, 7.

¹¹⁵ Over het PvdA-lidmaatschap van T.C. Bos, zie: *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 3, afl. 5, 7 februari 1957, 88.

De weg daartoe was niet onmiddellijk geplaveid. Confessionele christenen, een groep die bestond uit katholieken, gereformeerden en een kleine groep confessionele hervormden, hadden aanvankelijk weinig op met de opvattingen over religie die voorstanders van openbaar onderwijs waren gaan koesteren. Vooral de eenheidsgedachte van de doorbraak werd gehekeld. Volgens de voorstanders van bijzonder onderwijs kon een oprecht christen alleen een naaste zijn voor diegenen die de juiste God aanbaden. Verregaande samenwerking met andersdenkenden was naar hun oordeel strijdig met een juiste en oprechte aanbidding van God. Daarom wezen zij de eenheidsgedachte van de doorbraak af: samenwerking met andersdenkenden was tot op zekere hoogte mogelijk, maar bedreigde al snel de relatie tussen de gelovige en God.

Katholieken dienden daarom te streven naar de ‘grootst mogelijke eenheid’, schreef redacteur F. Sarneel in 1945 in *Het Katholieke Schoolblad*.¹¹⁶ Dit was federatieve samenwerking waarin verschillen tussen de aangesloten groepen behouden bleven. Daarbij viel volgens Sarneel ‘een hiërarchie der waarden in acht te nemen. Geestelijke goederen offeren we niet op voor tijdelijk gewin, we verkopen geen eerstgeboorterecht voor linzensoep.’¹¹⁷ Onder gereformeerden en confessionele hervormden werd daarover in soortgelijke bewoordingen gedacht. Toen een openbare school in Beverwijk in 1949 protestanten de maat nam door te stellen dat zij het bijbelse gebod ‘Heb uw naaste lief als U zelve’ onvoldoende serieus namen, wees het *Correspondentieblad* bij monde van een plaatselijke predikant op de zin ‘Hebt God lief boven alles’, die daaraan in de bijbel voorafging. En hij vervolgde:

‘Wij willen graag verdraagzaam zijn. Dat is iets, waartoe het Evangelie ons ook steeds weer aanspoort, behalve op dit punt. Op dit punt zijn niet wij, maar is het Evangelie onverdraagzaam. (...) Als de relatie tot God, het liefhebben van Hem niet onderwezen wordt, hoe zal de daaraan ondergeschikte verhouding tot de naaste tot haar recht kunnen komen[?]’¹¹⁸

Katholieken, orthodox-hervormden en gereformeerden zagen de pogingen tot verdergaande samenwerking met andersdenkenden in de regel als teken van principeloze schijneenheid. Het ideaal van verpersoonlijking van het geloof, dat eveneens door voorstanders van openbaar onderwijs werd gepropageerd, werd echter veel serieuzer in overweging genomen. Protestantse onderwijsorganisaties begonnen daarmee toen zij zich voor een ingewikkeld vraagstuk zagen geplaatst: was het lidmaatschap van de naoorlogse doorbraakpartij, de PvdA, verenigbaar met het lidmaatschap van een protestants-christelijke onderwijsvakorganisatie?

¹¹⁶ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 8, afl. 10, 13 juni 1945, 27.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Correspondentieblad* jrg. 90, afl. 14, 7 april 1949, 154.

De zogenaamde 'PvdA-kwestie', die in 1947 in de protestantse onderwijsvakorganisatie de Grote opspeelde, werd aangezwengeld na het ontslag van twee leraren aan een middelbare school in Kampen.¹¹⁹ Hun ontslag werd veroorzaakt door hun persoonlijke keuze om na de oorlog toe te treden tot de Partij van de Arbeid. De doorbraakbeginselen die de PvdA huldigde, werden door het plaatselijke schoolbestuur onverenigbaar geacht met de christelijke levenswijze die het bestuur van protestantse leraren verwachtte. Daarom werd de onderwijsvrijheid in stelling gebracht, die het bijzonder onderwijs de mogelijkheid gaf om leraren en leerlingen te weigeren die de levensbeschouwelijke grondslag van de school niet onderschreven. Voor de afdeling in Kampen bood deze plaatselijke beslissing echter onvoldoende garanties voor het levensbeschouwelijk karakter van de protestantse school in Nederland. Daarom diende Kampen, met steun van de afdeling Bedum, een voorstel bij onderwijsvakvereniging de Grote in om het lidmaatschap van de PvdA en het lidmaatschap van de Grote voortaan onverenigbaar te verklaren.¹²⁰

Kampen en Bedum raakten daarmee een gevoelige snaar, want het lidmaatschap van de PvdA, pleitbezorger van de doorbraak en een socialistische partij, was in protestantse kringen zeer omstreden. Rond dezelfde tijd beklaagde de redactie van *Het Schoolblad* zich nog over het gereformeerde dagblad *Trouw*, dat onlangs 'in een hoofdartikel' had gewaarschuwd voor het socialistisch gif dat leerlingen in het openbaar onderwijs werd ingespoten.¹²¹ Tegelijkertijd was er een groot aantal leden van de vakvereniging dat zich tot de doorbraak aangetrokken voelde, of op zijn minst begrip voor doorbraakaanhangers toonde. Het hoofdbestuur van de Grote opereerde daarom voorzichtig. Het gereformeerde hoofdbestuur lid A. van Andel schreef dat hij zich 'zeer goed [kon] voorstellen, dat zulk een kwestie, zich afspelend in je onmiddellijke nabijheid invloed heeft op denken en oordelen. De Kampenaars, leden onzer Vereniging, hebben van dichtbij meegemaakt, wat al narigheid zulk een [PvdA-]lidmaatschap met zich kan meebrengen.'¹²² Toch vond hij de houding van Kampen en Bedum onaanvaardbaar. Het PvdA-lidmaatschap was volgens Van Andel een zaak van het eigen geweten, waarover het hoofdbestuur zich niet als inquisiteur wilde uitspreken.

Dat standpunt werd gedeeld door Van Andels collega D.P. Bothof, die een maand later een artikel met een soortgelijke strekking schreef.¹²³ De Haagse leerkracht P. Woostenenk vond de houding van het hoofdbestuur echter veel te

¹¹⁹ Ibidem jrg. 88, afl. 10, 6 maart 1947, 118.

¹²⁰ Ibidem jrg. 88, afl. 14, 3 april 1947, 168.

¹²¹ *Het Schoolblad* jrg. 2, afl. 5, 8 maart 1947, 70.

¹²² *Correspondentieblad* jrg. 88, afl. 10, 6 maart 1947, 118.

¹²³ Ibidem jrg. 88, afl. 14, 3 april 1947, 168.

slap. Naar zijn idee waren de aantijgingen van Kampen en Bedum tegenover PvdA-leden volstrekt ongegrond en verdienden zij krachtig verweer.

‘Wat is nu de reactie op deze aantijging? (...) Een paar artikeltjes van de voorzitter, die dit ook voelt en vaderlijk-grootmoedig de hoop uitspreekt, dat de dwalenden zich zullen bekeren. Is dat alles? Waar blijft het enige antwoord, dat op zulke ergerlijke insinuaties gegeven moet worden? Het scherpe protest tegen de schandelijke verdachtmaking van mensen, die anders durven denken dan men in Kampen of Bedum doet, tegen de kleinzielige inquisiteursmentaliteit van deze lieden?’¹²⁴

Intussen had A. Tjoelker, lid van het hoofdbestuur, zich voor de afdelingen Bedum en Kampen uitgesproken. Hij begon voorzichtige vergelijkingen tussen PvdA'ers en landverraders uit de oorlog te trekken.¹²⁵ De sfeer binnen de vakbond begon onaangenaam te worden. Intussen hadden ook de afdelingen Groningen en Zuid-Beveland moties tegen de PvdA-leden ingediend en dreigden dissidente leden van de rechtervleugel binnen de Grote met een afscheiding.¹²⁶ Bedroefd stelde Van Andel een jaar later vast dat de Grote vroeger trots mocht zijn ‘dat zo lange jaren duizenden collega's van zo uiteenlopende geestelijke schakering elkander vonden en waardeerden binnen haar grenzen. (...) En nu gaan we scheiden of dreigen we met scheiden. De ene groep wantrouwt de andere’.¹²⁷

Het hoofdbestuur depolitiseerde het conflict ternauwernood en benoemde een commissie die moest onderzoeken of het lidmaatschap van de Grote met het PvdA-lidmaatschap verenigbaar was.¹²⁸ De commissie werd zodanig samengesteld dat men van tevoren mocht verwachten dat zij het oorspronkelijke bestuursstandpunt onderschreef: het PvdA-lidmaatschap en het lidmaatschap van de Grote moesten verenigbaar zijn.¹²⁹ Toen de commissie in

¹²⁴ Ibidem, 177.

¹²⁵ Ibidem jrg. 88, afl. 18, 1 mei 1947, 215.

¹²⁶ Van Andel e.a., *Een eeuw van zorg en zegen*, 160.

¹²⁷ Geciteerd in *Het Schoolblad* jrg. 3, afl. 15, 1 mei 1948, 139.

¹²⁸ *Correspondentieblad* jrg. 88, afl. 23, 5 juni 1947, 293.

¹²⁹ Deze bewuste strategie bij de samenstelling van de commissie mag worden afgeleid uit het feit dat het bestuur koos voor een brede commissie waarin, naast leden van de Grote, ook leden van de Unie en enkele besturenorganisaties zitting namen. De samenstelling van een brede commissie, ter beslechting van een interne vakbondszaak was ongebruikelijk. Zij was eveneens geraffineerd. Van de Grote, die vier leden afvaardigde, hadden drie leden zich reeds tegen het roeyement van de PvdA-leden uitgesproken. Namens de Unie was T.C. Bos tot deelname bewogen. Van Bos was bekend dat hij zelf lid was van de PvdA. De protestantse theoloog G.C. van Niftrik stond op dit gebied eveneens als ruimdenkend te boek, waarmee een meerderheid in de tienkoppige commissie binnen handbereik leek. Het uiteindelijke commissiebesluit pakte evenwel anders uit. Over de precieze stemmingen binnen de

1948 desondanks adviseerde om PvdA-leden te royeren, omdat 'het lidmaatschap van onze Vereniging onverenigbaar is met het lidmaatschap van elke partij, die niet uitdrukkelijk Gods Woord aanvaardt als uitgangspunt van denken en handelen', verklaarde het hoofdbestuur dat zij zich niet wilde bezighouden met politiek en kerk, maar met onderwijs.¹³⁰ De gemoederen waren inmiddels weer tot bedaren gebracht en de zaak liep met een sisser af.

De PvdA-kwestie binnen de Grote was tekenend voor de late jaren veertig, niet zozeer omdat zij de gemoederen deed oplaaien, maar vooral omdat ze een opkomende discussie binnen het protestants onderwijs blootlegde: was godsdienst een zaak van het eigen geweten, of een zaak van gezamenlijk onderschreven beginselen? De verdeeldheid daarover was groot en de onenigheid die daaruit voortvloeide, werd publiekelijk getoond. Voorstanders van protestants onderwijs kruisten vol overgave de degenen over de vraag of het christelijk onderwijs 'een noodgebouw' was, bedoeld om af te breken zodra het openbaar onderwijs voldoende ruimte aan religie bood, of als permanent huis moest gelden.¹³¹

Dit waren oude discussies, maar de naoorlogse aandacht voor een persoonlijke godsbeleving zorgde ervoor dat zij op andere manieren werden gevoerd. Polemisten die het christelijk onderwijs verdedigden begonnen zich af te vragen of het protestantse onderwijs zich niet teveel afsloot voor de onchristelijke buitenwereld en daardoor zijn evangelisatieplicht ontliet.¹³² Een gereformeerde onderwijsbestuurder als A. van Andel verdedigde, net als zijn hervormde collega Thijmen Bos, protestantse collega's die bewust in het openbaar onderwijs werkten om daar het evangelie te prediken.¹³³ De discussie over bijbelonderwijs op de openbare school werd door confessionele protestanten niet alleen gevolgd maar ook gevoerd, meestal vergezeld van waardering voor dergelijke pogingen tot kerstening.¹³⁴

Waar protestanten op drift raakten door de discussies over de verpersoonlijking van het geloofsleven en openlijk debatteerden over hun verhouding tegenover het naoorlogse openbaar onderwijs, hielden katholieke onderwijsorganisaties de lippen op elkaar. Over de vraag of godsdienst een zaak was van het eigen geweten of juist een collectieve aangelegenheid was, bestond in katholieke onderwijsorganisaties weinig openbaar debat. Ook de eventuele toetreding tot het openbaar onderwijs was onder katholieken nauwelijks

commissie zijn mij helaas geen nadere gegevens bekend. Vgl. *Correspondentieblad* jrg. 88, afl. 32, 14 augustus 1947, 397.

¹³⁰ *Correspondentieblad* jrg. 89, afl. 9, 4 maart 1948, 106.

¹³¹ *Ibidem* jrg. 87, afl. 7, 27 september 1945, 4-5.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ *Ibidem* jrg. 87, afl. 9, 11 oktober 1945, 4.

¹³⁴ *Ibidem* jrg. 87, afl. 24, 31 januari 1946, 4-5.

onderwerp van discussie. Waar protestanten zich kort na de oorlog het hoofd braken over de vraag of men in het openbaar onderwijs bijbelonderwijs moest geven, en de voor- en nadelen daarvan afwogen, schreef de redactie van *Het Katholieke Schoolblad* in 1947 gewoonweg dat ‘de kwestie: de Bijbel op de openbare school ja of neen, ons Katholieken niet bijzonder interesseert’.¹³⁵

Het zou echter te eenvoudig zijn om de afzijdigheid van katholieken in discussies over de doorbraak en het openbaar onderwijs als blijk van desinteresse af te doen. De katholieke afzijdigheid had diepere oorzaken. Ten eerste hield de relatieve rust in het katholiek onderwijs verband met de discussiecultuur in de katholieke onderwijsorganisaties, die van de protestantse debatcultuur verschilde.¹³⁶ Het kenmerkende protestantse schisma tussen confessionelen en niet-confessionelen ontbrak in het katholieke onderwijs. Katholieken hadden hierdoor in eigen kring geen anti-confessionelen waartoe zij zich moesten verhouden. In de tweede plaats was het katholieke wantrouwen jegens de buitenwereld groter. Katholieken ervoeren tot na de Tweede Wereldoorlog antipapistische tendensen in de samenleving, vooral onder protestanten. Hun klachten waren niet ongegrond. Nog in het voorjaar van 1949 beklaagde de Generale Synode van de hervormde kerk zich bij de regering-Drees over het op handen zijnde voorstel om de regels voor processies te versoepelen. Met dit voorstel stond volgens de synode ‘heel onze staats- en levensorde op het spel. De processie is immers de voorloopster van wat ons te wachten staat, als het R.K. Absolutisme heel het publieke leven voor zich opeist’.¹³⁷

In deze beladen atmosfeer wekt het geen verbazing dat katholieken hun verworven maatschappelijke positie, inclusief de vrijheid van onderwijs, sneller bedreigd zagen dan protestanten, die zich sterker verbonden voelden met het vermeende protestantse karakter van de Nederlandse natie. Naarmate katholieken zich zelfbewuster gingen opstellen, groeide echter ook de behoefte om de eigen katholiciteit zichtbaar uit te dragen. Het katholieke onderwijsblad *Het Schoolbestuur* constateerde dan ook in 1952 dat katholieken veel te lang hadden gepoogd te bewijzen dat zij de onderwijsvrijheid waard waren.¹³⁸ Inmiddels was de tijd aangebroken om deze molensteen af te werpen en gezamenlijk te werken aan waarlijk katholiek onderwijs.

¹³⁵ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 9, afl. 42, 2 mei 1947, 515.

¹³⁶ Zie over de katholieke debatcultuur Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) en het recente historiografische debat tussen Paul Luykx en Piet de Rooy over verzuiling en de katholieke hiërarchie: Piet de Rooy, ‘Onheilig moeten. Drie studies over aspecten van het katholicisme’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 65-74, Paul Luykx, ‘“Andere katholieken”’. Een nieuwe visie’, *BMGN* 124:1 (2009) 75-81, De Rooy, ‘Naschrift’, *BMGN* 124:1 (2009) 82-84.

¹³⁷ Landsman en Ruitenbergh, *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk*, 75.

¹³⁸ *Het Schoolbestuur* jrg. 20, afl. 8-9, augustus-september 1952, 210.

Waar vooral hervormde protestanten zich na de oorlog toelegden op de bredere verspreiding van het eigen geloof en daarbij in aanvaring kwamen met hun gereformeerde collega's, keerden katholieken zich naar binnen om de katholieke levenssfeer recht te doen. In zijn overdenking ter gelegenheid van nieuwjaar schreef redacteur F. Sarneel in 1947 dat katholieken zich meer moesten gaan inzetten voor écht katholiek onderwijs, dat zich van andere onderwijsvormen onderscheidde. 'Als "zelf-cultuur" niet was gaan ruiken naar cultuur zonder God, dan zou ik zeggen, dat hangt af van de wijze waarop elk van ons ernst gaat maken met zelfcultuur, met het streven naar dieper en zuiverder beleving van zijn katholieke beginselen', spiegelde hij de lezers van *Het Katholieke Schoolblad* voor.¹³⁹

Het Katholiek Onderwijzersverbond maakte werk van deze herbezinning op de betekenis van het katholieke onderwijs. Kort na de bevrijding had zij een onderwijsvernieuwingscommissie ingesteld die onderzocht hoe een werkelijk katholieke school eruit moest zien. In het voorjaar van 1947 presenteerde de commissie haar bevindingen, verpakt in twintig beginselen.¹⁴⁰ De strekking van het rapport was dat de grondslag en de beginselen van de katholieke school nooit vanzelfsprekend mochten zijn. Katholieke onderwijsvernieuwing stelde juist op de aanhoudende zorg voor de katholieke beginselen:

'Alleen een bewust gedragen beginsel maakt deze actie vruchtbaar en garandeert haar veiligheid. (...) Vernieuwing van onderwijs in katholieke zin brengt mee: ernstige bezinning van den onderwijzer op zijn eigen katholiciteit. (...) Het onderwijs doortrokken met het katholicisme blijft een phrase, als niet de individuele onderwijzer is: de gerechte mens, die leeft uit het geloof.'¹⁴¹

De onderwijsvernieuwingscommissie voegde waarschuwend toe dat katholieken alleen via deze individuele bewustwording een front konden vormen tegen 'dezelfde actie van z.g. humanistische zijde', waarmee de doorbraakaanhangers werden bedoeld.¹⁴² Haar inzet voor de verdieping van katholieke beginselen werd aldus gestuurd door het verlangen om pleitbezorgers van de doorbraak met hun eigen wapenen te bestrijden. Het katholieke onderwijs zou daarbij garen spinnen, omdat de katholieke school hierdoor een gemeenschap werd waarin bewust levende gelovigen werk maakten van hun persoonlijke band met God. Katholieken leken zodoende beter tegen de doorbraak bestand. Tegelijkertijd werden zij juist dankzij dit accent op de relatie tussen de gelovige en God,

¹³⁹ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 9, afl. 26, 8 januari 1947, 301.

¹⁴⁰ *Ibidem* jrg. 9, afl. 38, 4 april 1947, 109.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² *Ibidem*.

vatbaar voor de doorbraakaanname dat godsdienst een zaak van het individu is, die via persoonlijke geloofsverdieping wordt aangesterkt.

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden in het Nederlandse onderwijs specifieke katholieke en protestantse studiecetra opgericht, die de mogelijkheid boden om de eigen levensbeschouwing te koppelen aan een kindgerichte, individualistische pedagogiek.¹⁴³ De groeiende aandacht voor de geestelijke fundamenteën van het protestantse en katholieke onderwijs via de pedagogische centra kon aldus bijdragen aan de verdieping en versterking van de eigen grondslag en de eigen beginselen. Daarmee begonnen katholieke en protestantse scholen de doelbewuste zoektocht naar hun christelijke identiteit. Achter deze zoektocht school een verlangen naar een diepere geloofsbeleving, maar ook een gevoelde noodzaak tot legitimatie van een godsdienstige identiteit die vroeger vanzelfsprekender was. Deze vertwijfelde zoektocht naar verpersoonlijking van het geloofsleven zou in het naoorlogse onderwijs beklijven.

Stuiprekkings van de schoolstrijd

Met de sterke nadruk op eenheid en de groeiende aandacht voor de individuele beleving van het geloof op school, was de oude strijdbaarheid in het onderwijs kort na de oorlog geleidelijk verminderd. De schoolstrijd had zijn scherpste kanten verloren, al werd een open contact tussen het openbare, katholieke en protestantse onderwijs soms nog door principiële bezwaren gedwarsboemd. Aan het begin van de jaren vijftig zouden wederzijds wantrouwen en de neiging tot levensbeschouwelijke zelforganisatie de gemoederen nog eenmaal flink doen oplaaien. Dat gebeurde in de zomer van 1951 in het Friese dorp Hardegarijp.

De kwestie-Hardegarijp ontstond in een dorp van vijfduizend inwoners, waar tot het begin van de jaren vijftig slechts een school stond: een openbare. Ouders die bezwaren koesterden tegen het openbaar onderwijs, stuurden hun kinderen naar protestantse scholen in de nabijgelegen dorpen Tietjerk en Rijperkerk, beide op ongeveer drie kilometer afstand van Hardegarijp. Een aantal ouders meende echter dat ook Hardegarijp een protestantse school verdiende. Terwijl zij hiervoor steun zochten in het dorp, begon de plaatselijke hervormde kerkenraad zich over de schoolstichtingsplannen te buigen. Korte tijd later vonden de dorpelingen een circulaire op hun deurmat waarin zij konden lezen dat de hervormde kerkenraad zich keerde tegen de schoolstichters en hen opriep om 'meer de eenheid van de Avondmaals-tafel dan van de bestuurstafel te zoeken'.¹⁴⁴ De oprichting van een nieuwe protestantse school zou, profaan uitgedrukt, de eenheid der gelovigen tenietdoen en werd op die gronden van de

¹⁴³ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2006) 522-523.

¹⁴⁴ Geciteerd in: K. de Jong Ozn., *Een verhaal dat verdergaat. Geschiedenis van de Unie voor Christelijk Onderwijs 1879-1979* (Amersfoort 1999) 117.

hand gewezen. Vanaf dat moment lagen de schoolstichters en de kerkenraad met elkaar in de clinch.

De schoolstichtingskwestie in Hardegarijp was er een zoals er in de jaren veertig vele waren geweest.¹⁴⁵ Waar deze eerdere plaatselijke kwesties echter weinig belangstelling trokken, sloeg bij het conflict in Hardegarijp de vlam in de pan. De spanningen rond Hardegarijp liepen op toen de gezaghebbende hervormde theoloog Gerrit van Niftrik in december 1951 de kwestie behandelde in een lezing voor het Verband van Hervormde Leraren in Utrecht.¹⁴⁶ Nog voordat Van Niftrik zijn lezing uitsprak, had de hervormde gemeente van Appingedam haar oordeel klaar: Van Niftriks lezing zou tot een droeve vergadering leiden die afkeuring verdiende.¹⁴⁷ Nadat Van Niftrik in zijn lezing de Hardegarijse kerkenraad in het gelijk had gesteld, zetten de schoolstichters de hakken nog verder in het zand. Volgens de protestantse besturenorganisatie Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, onder wiens vlag de nieuwe school zou varen, was ieder kind op een christelijke school winst.¹⁴⁸ Al zou de school slechts twaalf leerlingen trekken, schreef redacteur H. Schroten, dan nog was haar oprichting geoorloofd omdat het protestantse geloof zich dan in twaalf gezinnen kon voortplanten. Verspreiding van dat geloof kon niet wachten, omdat Nederland met de ‘S.S.-ideologie’ in de Tweede Wereldoorlog slechts het voorspel had meegemaakt van ‘het europees-amerikaanse heidendom’ dat een greep deed naar de jeugd.¹⁴⁹ Volgens Schroten ging het hier om niets minder dan

‘de eindstrijd tegen het totalitair systeem van de Antichrist – de eindstrijd (...) van de Westers-europese wereld en haar beschaving. Zouden *wij* in het aangezicht van deze eindstrijd (...) ook maar één ogenblik aarzelen over de keuze van de leerschool, waar onze kinderen zullen worden gewapend en getraind voor het komende gevecht?’¹⁵⁰

De zaak begon uit de hand te lopen en trok daardoor nationale aandacht. De vrijzinnig-protestantse onderwijsspecialist Philip Idenburg vond dat het de protestantse onderwijsorganisaties zou ‘sieren, wanneer ze, ook eens een schoolstichting – als niet volstrekt nodig, zouden weten te voorkomen. Niet

¹⁴⁵ *Volksonderwijs* jrg. 81, afl. 4, april 1947, 2-3.

¹⁴⁶ Deze redevoering werd later gepubliceerd, samen met een theologische onderbouwing: G.C. van Niftrik, *Hardegarijp: een teken! Rede uitgesproken te Utrecht op 1 december 1951 voor het Verband van Hervormde Leerkrachten in verband met het conflict te Hardegarijp, uitgebreid met een theologische fundering en een historische illustratie* (Den Haag 1952).

¹⁴⁷ Van Niftrik, *Hardegarijp: een teken!*, 3.

¹⁴⁸ *Berichten en Bijdragen* jrg. 26, afl. 4, juli-oktober 1952, 6.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 9.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

alles wat juridisch kan, is zedelijk geoorloofd'.¹⁵¹ De Generale Synode van de hervormde kerk zag zich in april 1952 genoodzaakt tot een uitspraak over de zaak en keurde de schoolstichting af.¹⁵² In de Tweede Kamer werd Hardegarijp als een gemeenplaats gebruikt in het vraagstuk over de achterstelling van het openbaar onderwijs.¹⁵³ Maar ondanks de kritiek van academici, pers en het hoogste orgaan van de hervormde kerk hield het Friese dorpje stand. Die inspanningen werden beloond: op 1 september 1954 opende een nieuwe, protestantse school in Hardegarijp haar deuren.¹⁵⁴

De stortvloed aan kritiek op de Hardegarijpse schoolstichters was ogenschijnlijk het gevolg van hun eigen onredelijkheid. De schoolstichtingseis van dorpsbewoners met een eigen openbare school en twee protestantse scholen in de buurt lijkt zo buitenproportioneel, dat de publieke verontwaardiging daarover nauwelijks kan verbazen. Toch is de zaak daarmee niet afgedaan, want vergelijkbare schoolstichtingsperikelen, zoals in het Zuid-Hollandse Streefkerk en het Limburgse plaatsje Heer, hadden enkele jaren eerder alleen onder pleitbezorgers van openbaar onderwijs tot commotie geleid.¹⁵⁵ De onrust rond Hardegarijp liep juist hoog op omdat voorstanders van bijzonder onderwijs zélf verdeeld raakten over de kwestie en zich de vraag stelden of hun eigen stichtingsdrang nog wel redelijk en moreel aanvaardbaar was. Daarmee leverde de kwestie-Hardegarijp een pyrrusoverwinning op. Protestanten hadden niet de buitenwacht, maar elkaar bestreden. De weerstand die de schoolstichters ondervonden, maakte pijnlijk duidelijk dat de protestantse strijd voor eigen scholen niet tegen elke prijs werd gevoerd.

Deze afname van de conflictbereidheid in het openbaar en bijzonder onderwijs had zich in de eerste jaren na de bevrijding verrassend snel voltrokken. Zij was het gevolg van een politiek-religieuze ontwikkeling die mede dankzij de oorlog in Nederland kon ontstaan. De ervaring van vijf jaar oorlog bracht het Nederlandse onderwijsveld tot herbezinning op de vooroorlogse samenleving en leidde tot een kortstondige vatbaarheid voor het idee dat Nederland na de oorlog eensgezinder en saamhoriger moest worden. Deze eenheidsdrang, die door veel protestanten, katholieken en openbaren op zijn minst met de mond werd beleden, liep uit op een teleurstelling. Terwijl allerlei maatschappelijke groepen eenheid wensten, gaven zij elk hun eigen invulling aan dit

¹⁵¹ Geciteerd in: *Volksonderwijs* jrg. 86, afl. 6-7, juni en juli 1952, 2. Idenburg deed zijn uitspraken oorspronkelijk in het doorbraakblad *Wending*.

¹⁵² Landsman en Ruitenbergh, *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk*, 216.

¹⁵³ Dit gebeurde in een bijdrage van Kamerlid Henk Gortzak over de achterstelling van het openbaar onderwijs. *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (voorts: HTK) 1952-1953, 15 december 1952, 2218.

¹⁵⁴ *Volksonderwijs* jrg. 87, afl. 2, februari 1953, 4, *Berichten en Bijdragen*, ongedateerd en ongenummerd [ca. januari 1957], 4.

¹⁵⁵ *Volksonderwijs* jrg. 81, afl. 4, april 1947, 2-3; jrg. 83, afl. 9, september 1949, 1.

ongedefinieerde begrip. Hervormde protestanten wilden de natie herkerstenen via algemeen-christelijk openbaar onderwijs, katholieken streefden de katholieke eenheid na, socialisten beoogden een secularisatie van de Nederlandse politiek en hadden weinig op met de christelijke pogingen tot herkerstening van de natie. Het streven naar eenheid werd hierdoor een lege huls, die openlijke pleidooien voor groepsgewijze afzondering weliswaar verdacht maakte, maar verder weinig handvatten bood om de vooroorlogse verdeeldheid de nek om te draaien.

Een tweede erfstuk van de oorlog bood meer houvast in de strijd tegen verdeeldheid. Dit was de groeiende belangstelling voor het individu en het individuele geweten, waarmee de geallieerden zichzelf een positie tegenover het totalitaire Duitsland hadden aangemeten en waarvoor ook in theologische kringen een warme belangstelling was ontstaan. In theologische kringen groeide, dankzij het personalisme, de aandacht voor de relatie tussen individu en gemeenschap. In Nederland kwam deze aandacht voor het individu tot wasdom binnen de doorbraakbeweging, een verbond van hervormden en sociaal-democraten die de eenheid van Nederland op een nieuwe wijze gestalte wilde geven. Door levensbeschouwing niet langer tot inzet te maken van collectieve strijd, maar haar tot individuele gewetenskwestie te verklaren, hoopten zij de vermenging van godsdienst en politieke strijd, die voor de oorlog veel verdeeldheid had opgeleverd, in naoorlogs Nederland te voorkomen.

Deze strijd voor verpersoonlijking was na de oorlog een veel langer leven beschoren dan de aandacht voor eenheid en saamhorigheid. Vol overtuiging maakte het openbaar onderwijs zich het verpersoonlijkingsideaal eigen. Zij had daar sterke belangen bij. Via een doelbewuste inzet voor de verpersoonlijking van het geloofsleven hoopte het openbaar onderwijs zich aan het imago van ongodsdienstige, neutrale overheidsschool te ontworstelen. Tegelijkertijd kon zij op deze wijze protestanten en katholieken de maat nemen. Door hen voor te stellen als theologische scherpslippers, die zich meer bezighielden met onderlinge ruzies dan met het persoonlijk geloofsleven van hun leerlingen, won het openbaar onderwijs aan moreel gezag.

Vooraf confessionele protestanten bleken vatbaar voor dat verwijt. Het verpersoonlijkingsideaal ging hierdoor in het protestants-christelijk onderwijs sterk leven. In protestantse kringen speelde de hervormde steun aan de verpersoonlijking een belangrijke rol. Hierdoor werd de discussie over de verinnerlijking van religie in het protestants-christelijk onderwijs aangezwengeld en kwam de wens tot een verdieping van geloofsbeginnselen op gang. In het katholieke onderwijs kwam het verpersoonlijkingsideaal voorzichtig tot uitdrukking in de katholieke inzet voor de versterking van de eigen cultuur. Katholieken zochten na de oorlog een versterking van hun geloofsgemeenschap, en vonden die in het streven naar geloofsverdieping. Geleidelijk werd het geweten van het individu hierdoor een toetssteen in het Nederlandse onderwijs

en boette de collectieve strijd lust van de schoolstrijd in aan kracht en vanzelfsprekendheid.